

Pestepidemier i 1500-tallet

- og begyndelsen af 1600-tallet!

Michael Dupont

Helsingør 1645. Af Cornelis Vroom den yngre.

Hvad skal vi se på

- Hvad er pest?
- Pesten i middelalderen
- Pesten i Helsingør 1575-1578
- Pesten i Danmark 1600-1604
- Den sidste pestepidemi 1710-1711
- Hvordan man identificerer en pestepidemi

- Pestbakterien *Yersinia pestis*
- Byldepest: Bylder, især i lysken, i armhulerne, eller på halsen
- Blodpest: Bakterierne formerer sig i blodbanerne
- Lungepest: En pestpatient med lungebetændelse
- Først og fremmest en gnaversygdom!

- Meget høj dødelighed
- Spredes sig fra menneske til menneske
- Symptomer: Hævelser i lysken, på halsen, under armene, ømhed i kroppen, hovedpine og åndedrætsbesvær
- Ingen blodspytning (altså ikke lungepest)

Tre pestpandemier

- En pandemi = Epidemi udbredt over store dele af verden
- Tre pestpandemier:
- 541-750 (1350): Den justinianske Pest
- 1347-1771 (1890): Den sorte Død
- 1894-1940erne: Moderne byldepest, især Indien og Kina

Den sorte Død

- Begyndte i Messina på Sicilien 1347
- Derfra til Marseille, Genova og Pisa
- Hurtig spredning, over land op til 4 km om dagen, ad søvejene hurtigere
- Nåede til Danmark 1350
- Dødelighed 40-50 %
- Dårlig kildesituation (dødebøger)

Dødsfald Ribe 1301-1390

1304: 9, 11	1335: 2, 5, 9	1361: 2, 2, 10, 12
1305: 6, 7	1336: 6	1362: 11
1306: 12	1337: 1, 3	1363: 3, 6, 7
1309: 9	1338: 1, 6, 8	1364: 12
1310: 3	1340: 1, 4	1365: 1, 2, 8
1313: 5, 6	1341: 3	1368: 8, 9
1315: 1, 8	1342: 3, 5, 10	1369: 1, 6, 8, 8, 8
1317: 11	1343: 9	1370: 3
1318: 8, 12	1344: 5, 9	1372: 2
1319: 1, 2	1345: 2-2	1375: 6
1320: 5	1346: 3	1376: 1, 7, 12
1321: 2	1348: 4	1377: 10
1323: 4, 5	1349: 1, 6	1379: 9, 9, 10, 10, 1
1324: 11	1350: 1, 2, 2, 5, 5, (5), 7, 7, 7, 8, 8, 8, 8, 8, 8, 9, 10, 12	1380: 9, 11
1325: 1		1381: 7
1327: 1		1383: 8
1328: 3, 5	1354: 8	1386: 8
1330: 1, 3	1356: 10	1387: 5
1331: 4, 6, 8, 12	1358: 1	1388: 12
1332: 4, 11	1359: 4	1389: 4
1334: 10, 12	1360: 12	1390: 11, 11

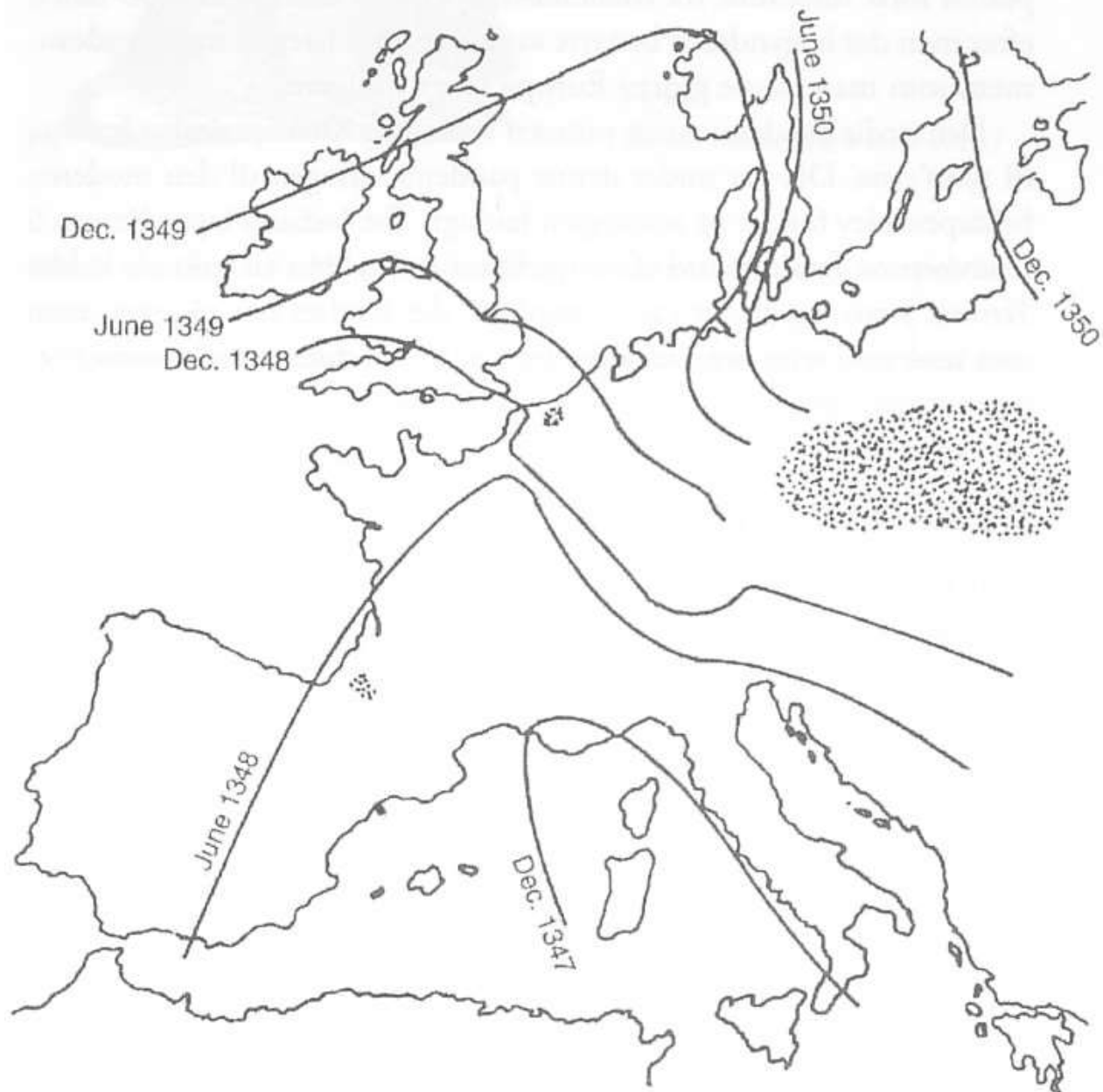
Dødsfald indtruffet i udlandet er sat i parentes.

Dødsfald Roskilde 1301-1390

1301: 2, 7, 11	1332: 9	1357: 2
1302: 4	1333: 5	1358: 10, 11, 12
1303: 5	1334: 3, 10, 11	1359: 3, 11
1304: 8, 10	1335: 2, 4, 11	1360: 9, 9, 9, 10
1305: 4, 10	1336: 2, 4	1361: 3
1307: 4, 8	1338: 10	1362: 2
1310: 1	1339: 4	1363: 6
1312: 1, 3	1340: 4, 8	1366: 10
1313: 7, 10	1341: 11	1367: 12
1314: 5	1342: 4, 5	1368: 9, 10, 10, 10
1315: 12	1343: 8, 12	1369: 4, 10
1317: 2, 4	1344: 1	1371: 5
1319: 6	1345: 2	1373: 6
1320: 2, 3	1346: 3, 6	1378: 5
1322: 1	1349: 5, 11	1379: 2
1323: 7	1350: (5), 9, 10, 10, 10, 10,	1380: 4, 7
1326: 8, 8, 9	10	1381: 8
1327: 5	1351: 11	1384: 11
1328: 10	1352: 8	1385: 2, 3
1329: 8, 10	1353: 9	1386: 5, 5, 6
1330: 3	1354: 7, 8, 9	1387: 9
1331: 5, 9	1356: 6	

Dødsfald indtruffet i udlandet er sat i parentes.

Den sorte Døds udbredelse over Europa

Efter Scott & Duncan 2001.

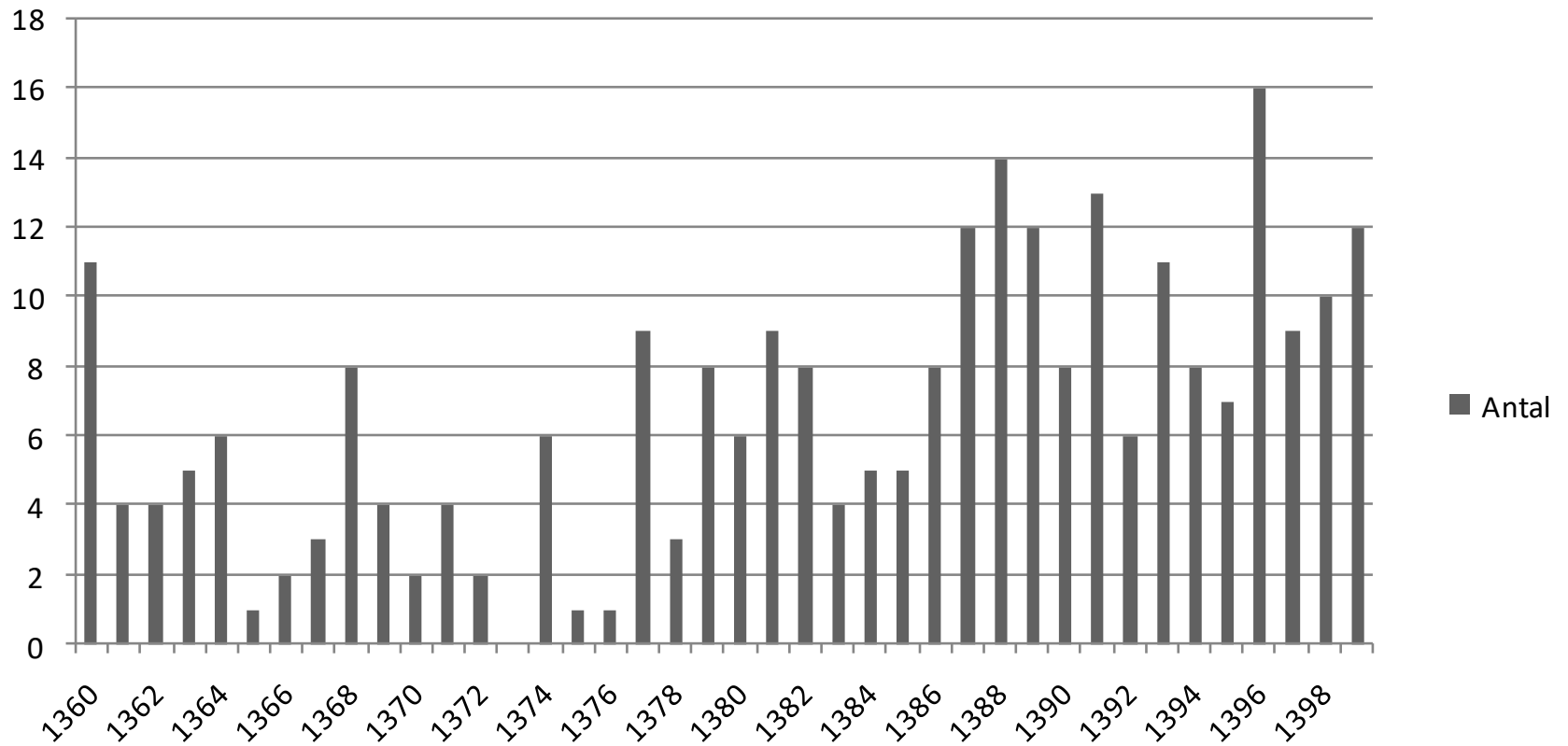
Samtidig beretning

- Krønikeskriveren Agnolo di Tura, Siena 1348: ”I maj, juni, juli og august døde så mange mennesker, at ingen længere ville begrave dem [...] Og jeg, Agnolo di Tura, kaldet den Fede, begravede med mine egne hænder mine fem børn i én grav. Ligesådan gik det mange andre. Der var også lig, som var begravet så slet, at hundene fandt dem og spredte mange af dem rundt om i byen og åd af dem.”

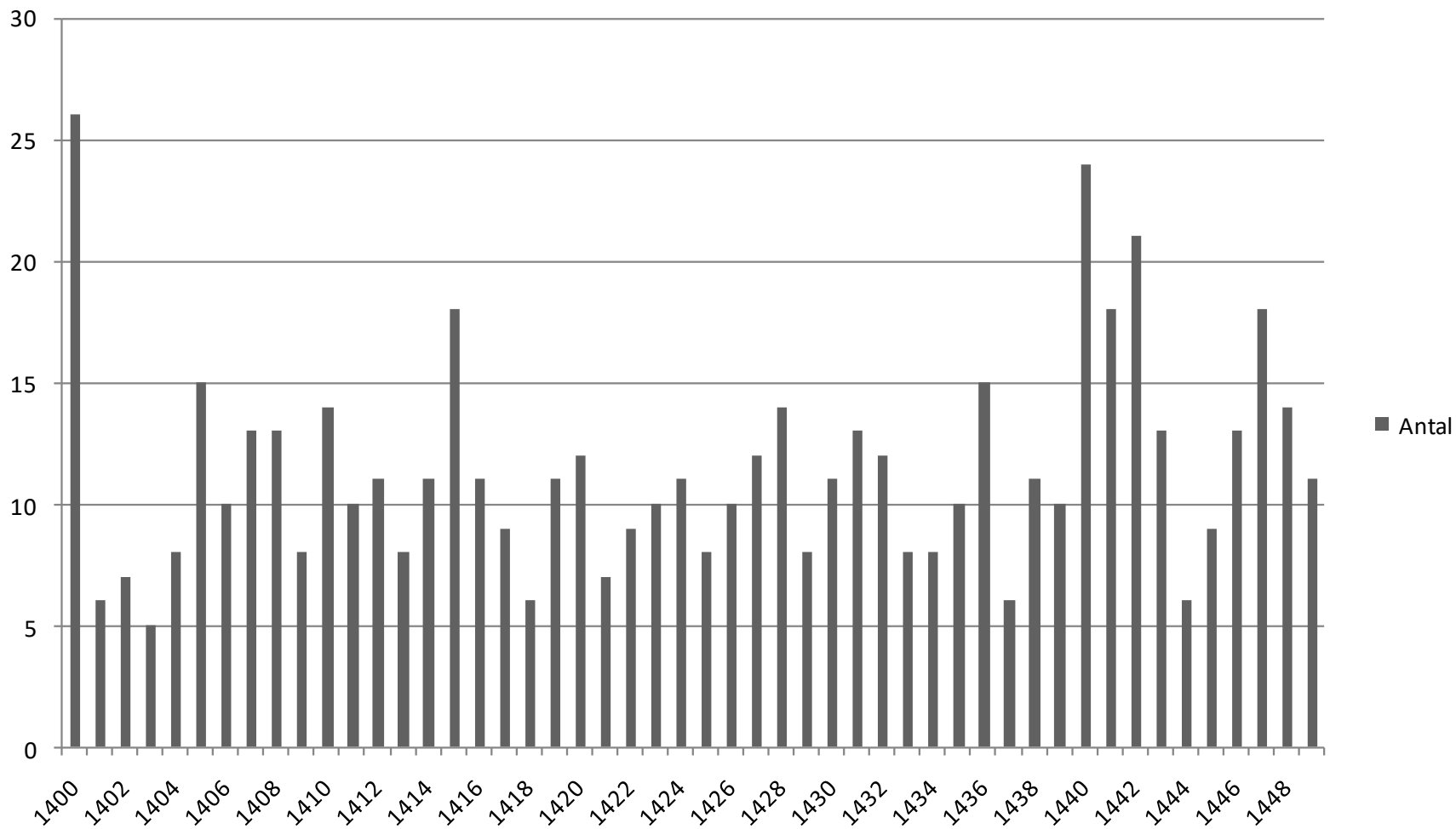
Gavegivning i Danmark 1360-1500

- Kildemateriale: Messestiftelser, testamenter (ca. 1.500 gavebreve i alt)
- Gavebreve opretter ofte evig messelæsning
- Direkte forbundet med dødsfald, og antallet kan derfor sige noget om kriseår med mange dødsfald

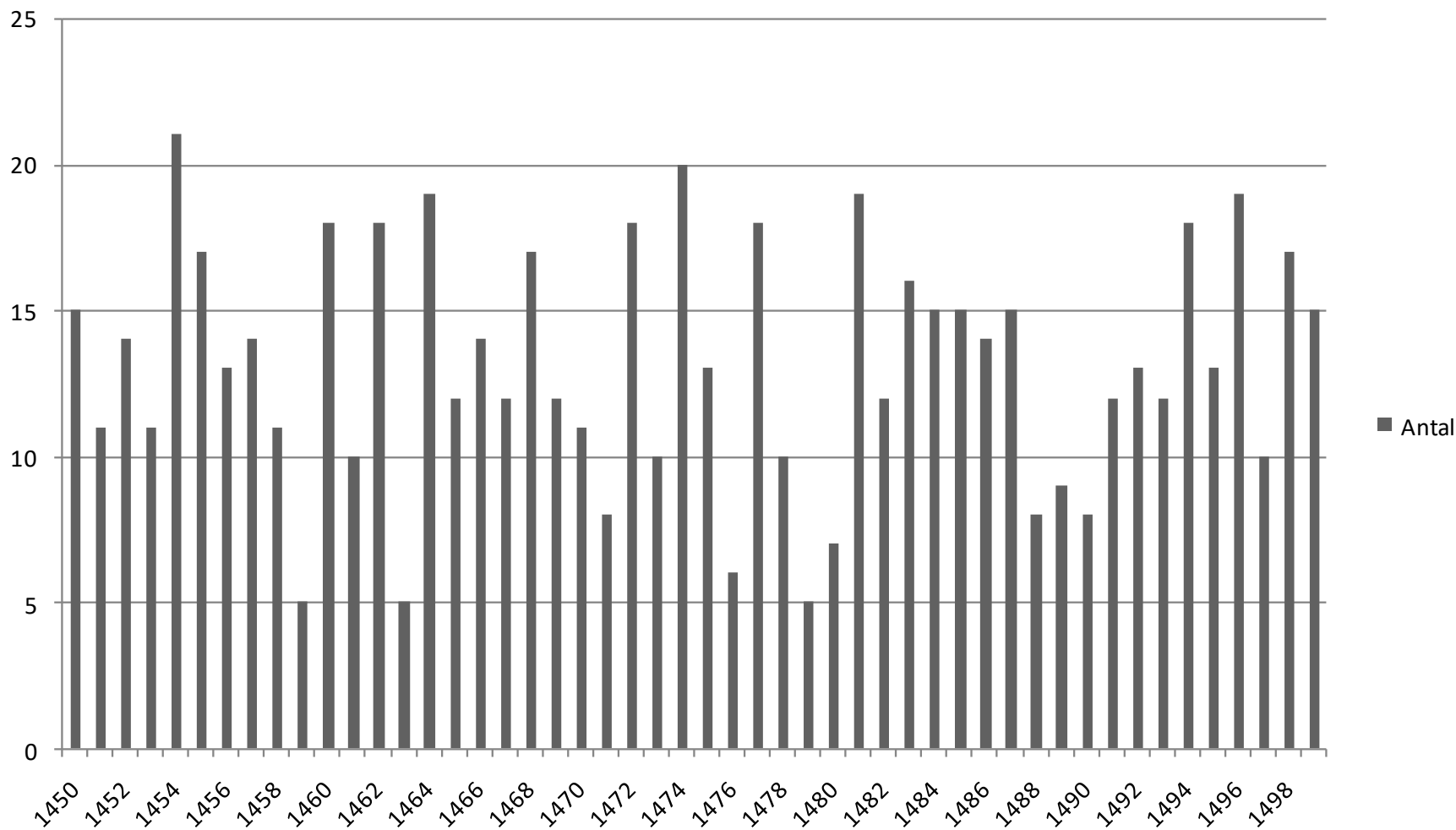
Fordeling af Gavebreve pr år1360-99

Fordeling af Gavebreve pr år 1400-1449

Fordeling af Gavebreve pr år 1450-99

Kendte pestår i nabolande sammenlignet med høj gavegivning i Danmark

Lübeck	Holsten	Sverige	Norge	Danmark
1358		1359-60	1360	1360
1367	1368	1368-69	1370-71	1368
1376		(1374-77)		1377
1388	1387	(1389)	(1391-92)	1387-89
1396				1396
				1400
1406		(1405)		1405
1421	1420	1420-21		(1419-20)
	1439-40	1439-40	(1438-39)	1440-42
1451	1448-50	1455	1452	1454-55
			1459	1460
1464	1464	1464-65		1464
		(1472-74)		1472-74
			(1479-80)	
1483-84	1484-85	(1484)		1481-87
		1495-96		1494-96

Pesten i 1500-tallet

- Pestepidemier i hvert årti
- 1570erne: Store dele af Europa
- 1575-1579: Danmark
- 1575-1578: Helsingør

Kendte pestår i Danmark:

1520, 1536, 1546-1548, 1553-1554,
1563-1568, 1575-1579, 1583-1585,
1589 og 1592-1594.

Kildematerialet fra Helsingør

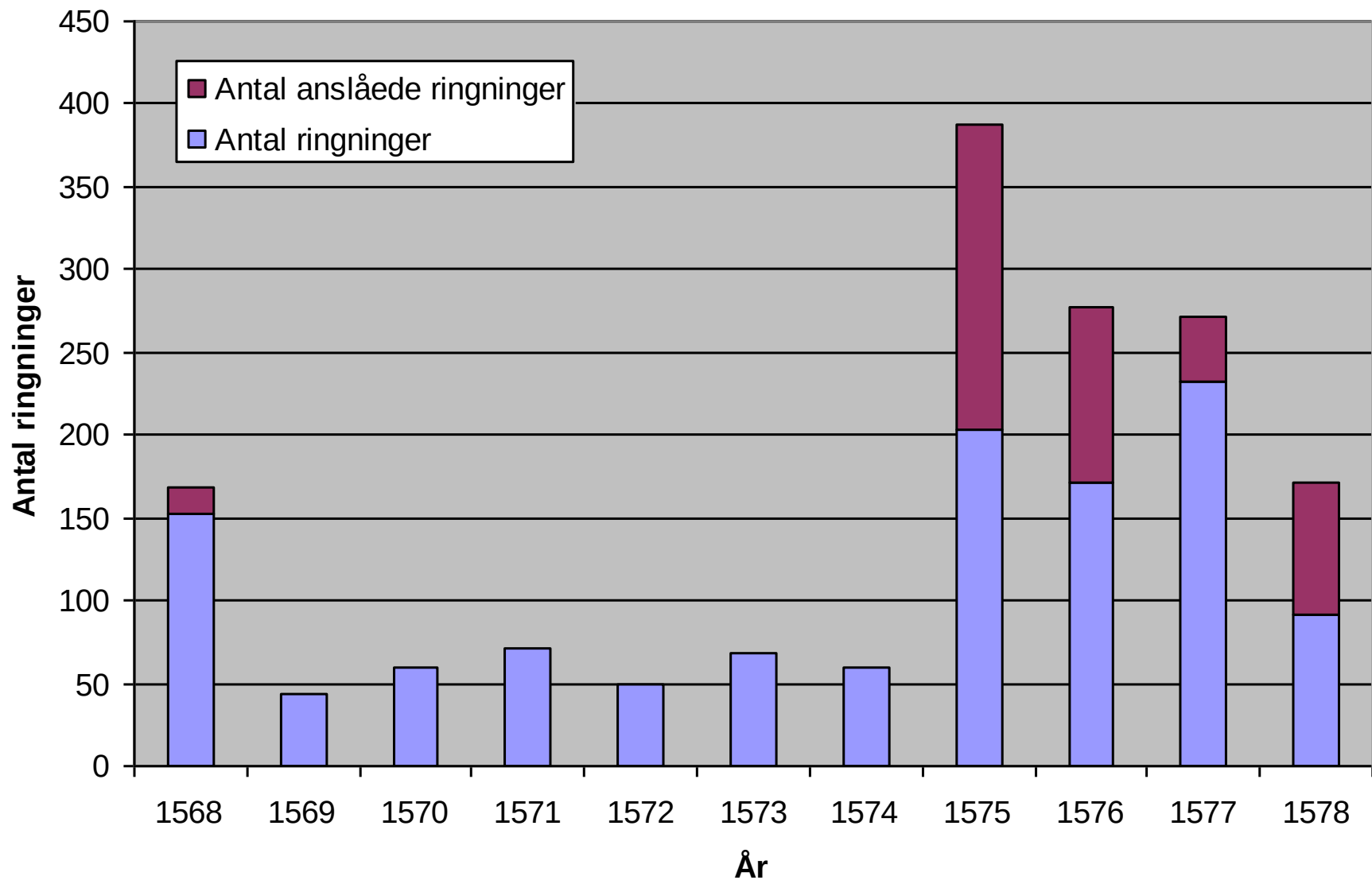
- Klokkeregnskaber (lister over ringninger)

- Skt. Olai Kirke 1559 ff.

- Skt. Mariæ Kirke 1581 ff.

- Problemer

Antal ringninger 1568-1578

Klokkeregnskabernes muligheder

- Pesten kommer til Helsingør
- Pestens dødelighed
- Dødstallets udvikling
- Pestens ofre
- Hårdt ramte husstande og erhvervsgrupper
- Pestens betydning for Helsingørs økonomi

Pesten kommer til Helsingør

- 1575:

Unavngiven styrmand, Anders Hess' husstand

- 1576:

Kongens folk, gravere

Pesten i Leiden 1574

Pestens dødelighed

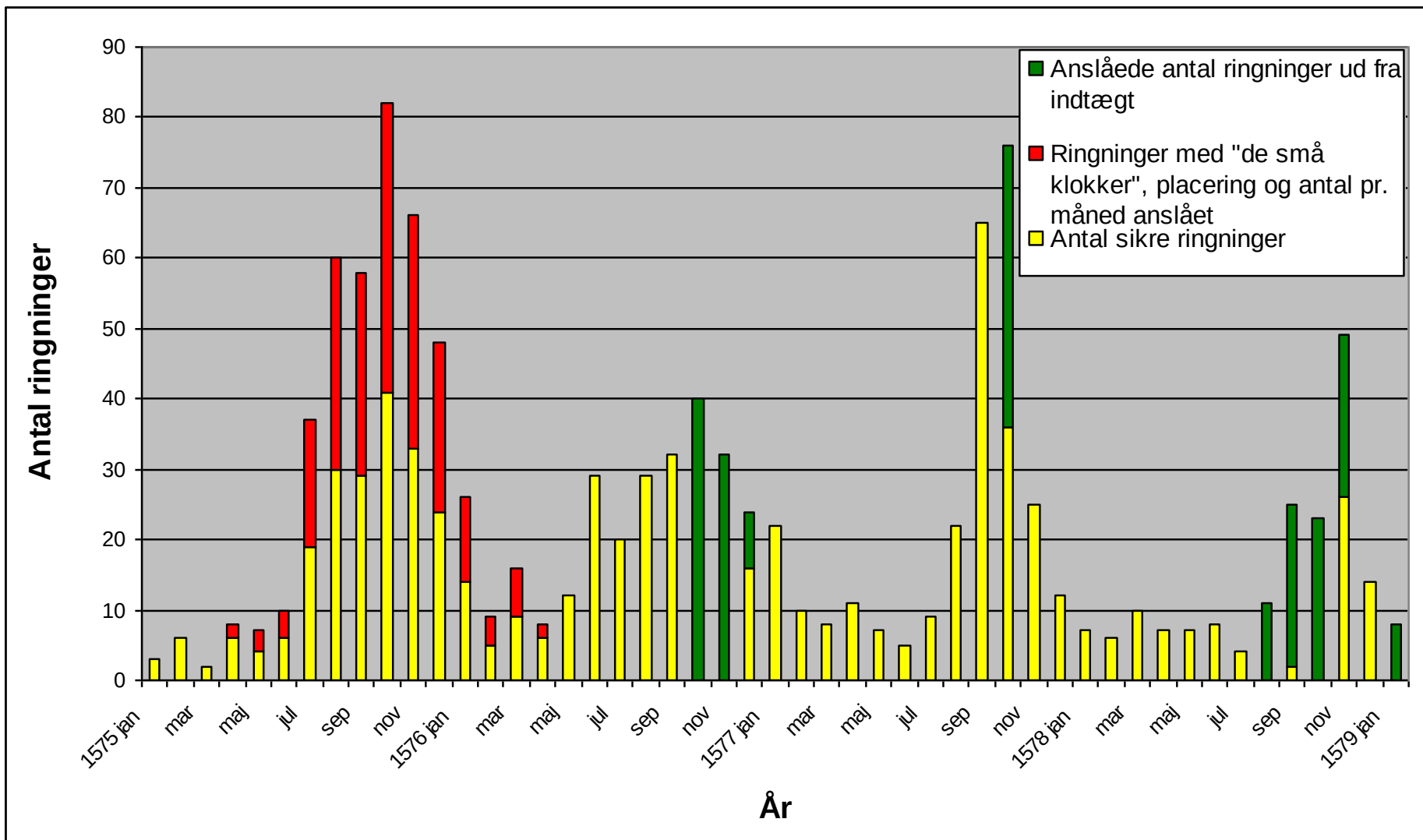
- Indbyggertal: 2500-3000
- Problem: Ingen folketælling, usikre perioder i regnskabet
- Dødelighed 1575: 11-13,2 %
- Samlede dødelighed 1575-1578: ca. 1100

Dødstallets udvikling

- Begynder forsommer
- Topper sensommer/efterår
- Forsvinder vinter

Antal ringninger 1575-1578

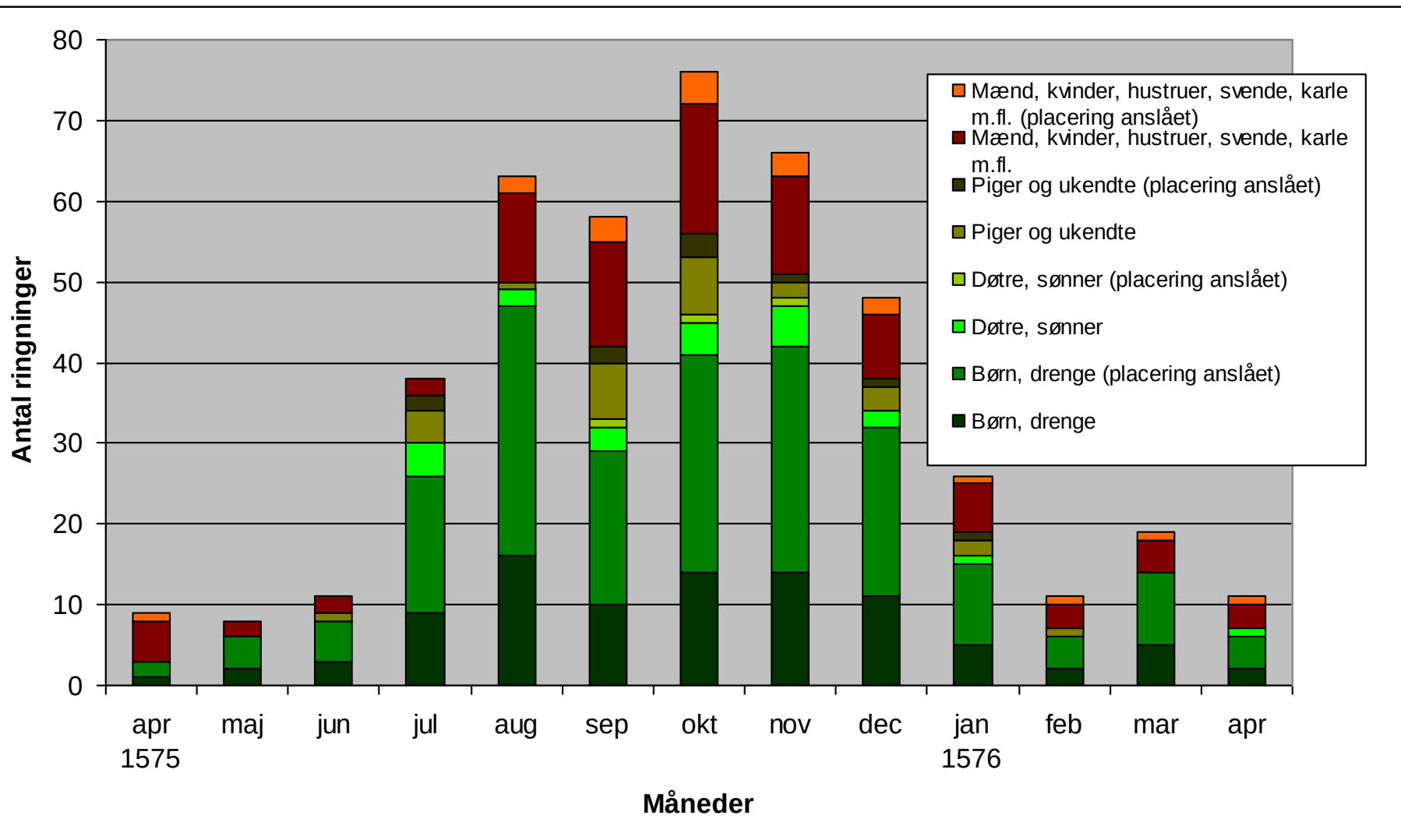
Pestens ofre

- Peder Palladius' ord om pesten:

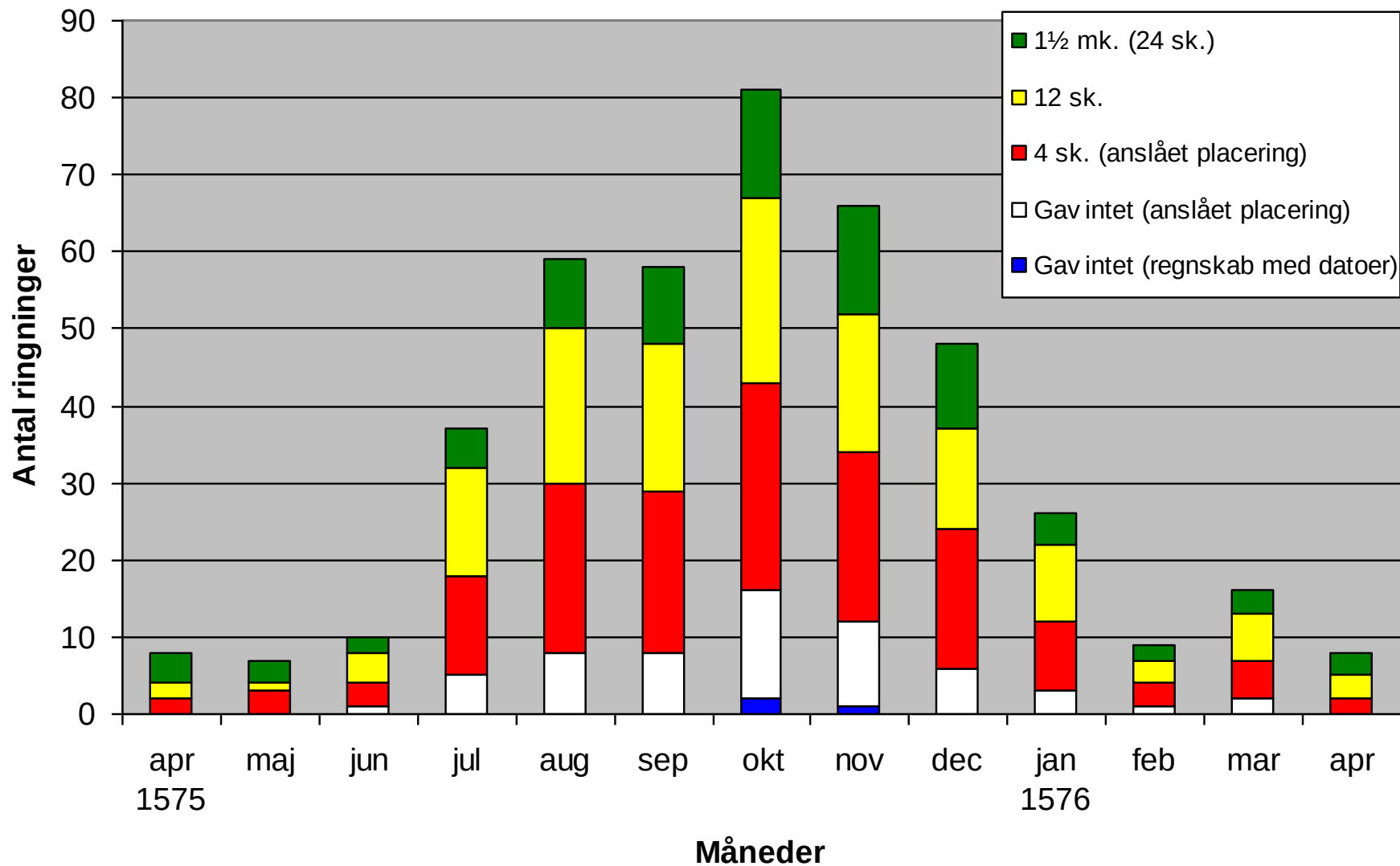
"Lad gaa, dør jeg iaar, saa dør jeg ikke ad Aare, der dør ingen, uden de ere feye (bestemte til Døden). At Gud tager Børn og Fattigfolk af Verden, det gjør han vel udi; der er altfor mange til af dem. Pestilense er ikkun en Børnedød; jeg dør ikke i Børnedød. Der skulle jo nogle dø, Verden er fuld med Folk" (Peder Capeteyns lægeskrift *En Præservativ og Forvaring mod Pestilense*, 1553)

- Børnedød
- Afhængig af formue

Antal børn og voksne 1575-1576

Betaling for ringninger 1575-1576

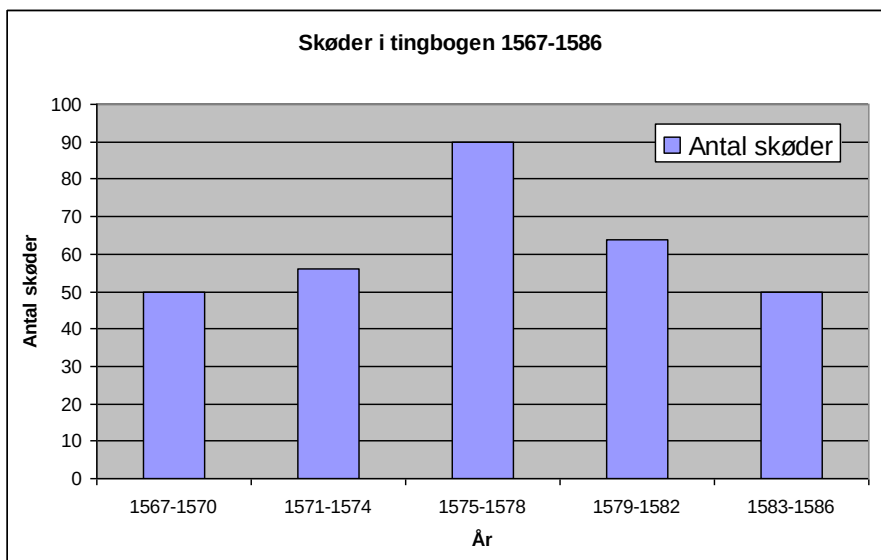

Hårdt ramte husstande og erhvervsgrupper

- Tilhørsforhold i regnskaberne
- Lars Lykkesen:
29. maj (barn), 4. juni (barn), 6. juni (barn), 11. juni (graver), 14. juni (barn), 15. juni (graver), 20. juni (graver), 22. juni ("dreng", evt. tjenestedreng), 30. juni (graver), 1. juli (barn) og 5. juli (graver).
- Tilnavne (erhverv) i regnskaberne
- 1575: skomagerne, bødkerne, dragerne, smedene, snedkerne og tømrerne
Skomagerne: 20. juni, 8. august, 22. august, 12. september, 16. september, 20. september, 29. september, 1. oktober, 3. oktober, 11. november, 4. december. Desuden 6 personer uden dato.

Betydning for Helsingørs økonomi

- Antal skatteydere: 1574: 378 1578: 469
- Ændring i borgerskabet
- Flere ejendomshandler
- Børnedød

Pesten 1600-1604

Danmarkshistorien om pesten

- Ofte temmelig overfladisk behandling
- Politikens Danmarkshistorie, bind 7 (1964):
””Pest” kaldte man i datiden enhver sådan smitsom sygdom, og bl.a. i årene omkring 1600 blev de fleste danske byer hjemsøgt heraf [...] Både i København og Ålborg synes pesten i årene 1601-02 at have kostet mindst en fjerdel af indbyggerne livet”

Litteratur

- F.V. Mansa: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspleiens Historie i Danmark*, 1873
- Bygger på stort kildemateriale, især vægt på enkeltudsagn, bruger ikke originale kilder bortset fra kildeudgivelser
- Stadig værd at søge kildehenvisninger i
- Ole Georg Moseng: *Den flyktige pesten*, 2006

Betegnelsen ”pest”

- Kan ”pest” bare betyde en slem sygdom?
- Wiberg nævner ”pest” om dødsfald i følgende årstal (kendte pestår i parentes):
- 1539 (ingen pest), 1548 (1546-1548), 1564-1565 (1563-1568), 1577-1579 (1575-1578), 1584-1585 (1583-1585), 1593 (1592-1594), 1602-1603 (1600-1604), 1620 (1618-1621), 1626 (1624-1626), 1629 (1629-1630), 1636/1638 (1636-1639)

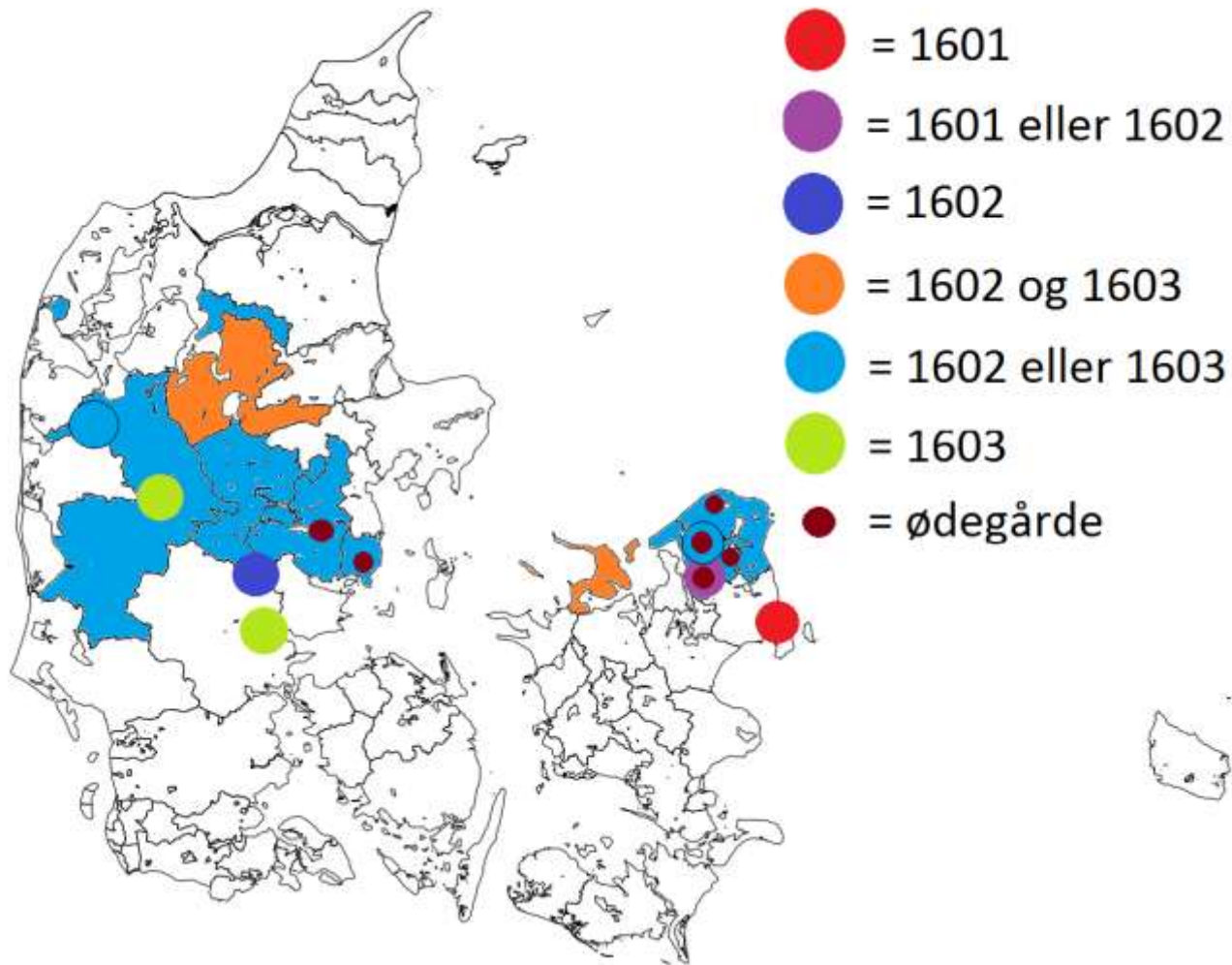
Konklussion

- ”Pest” beskriver en konkret sygdom, ikke bare *sygdomme* og bør stå til troende
- Samme konklusion på baggrund af kirkebøger i Gerda Lise Knudsen: *Pesten grasserer! En undersøgelse af pesten i Danmark i 1650'erne*, 2005

Centrale kilder: Kancelliets brevbøger

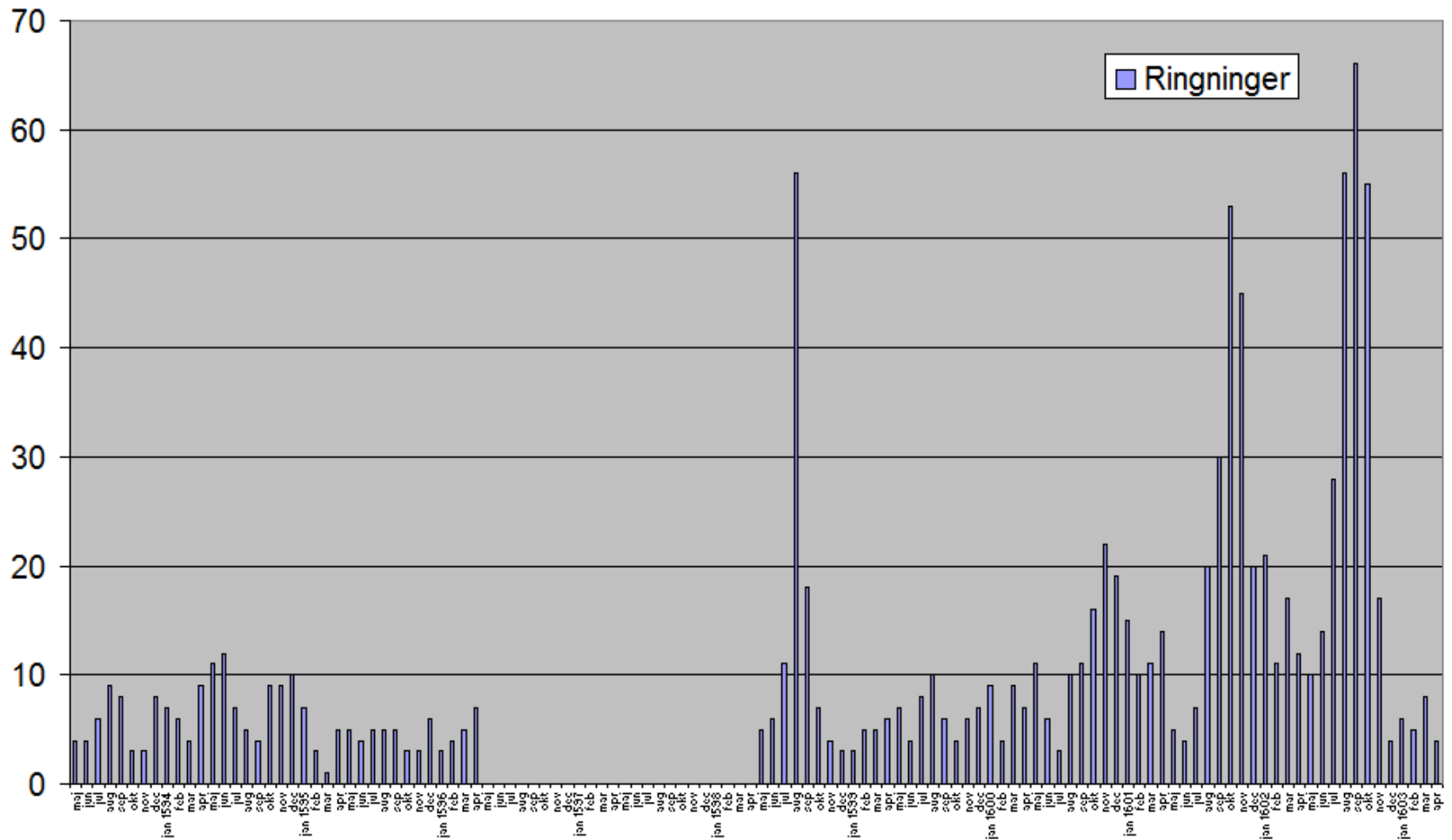
- Kopibøger over udgående breve
- Udgivet af Rigsarkivet -1660, med sagsregister
- Problem: Ikke dækkende vedr. alle forhold i Danmark, selvfølgelig (somme tider får man det indtryk, at det er en tilfældighed, hvad der finder vej til brevbøgerne)

Pesten 1601-1604 ifølge Kancelliets brevbøger

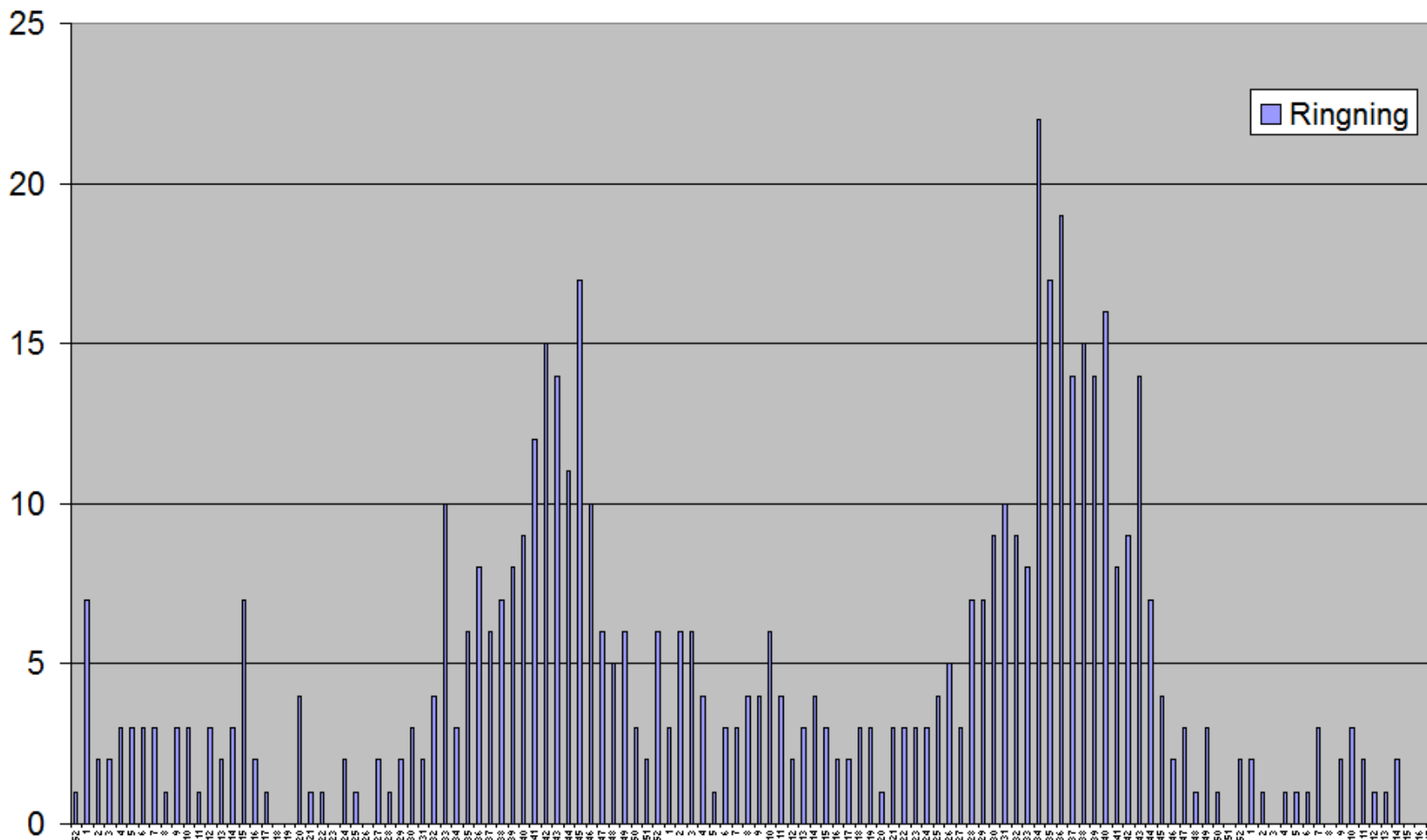
Helsingør Skt. Olai 1593-1603

Ringninger

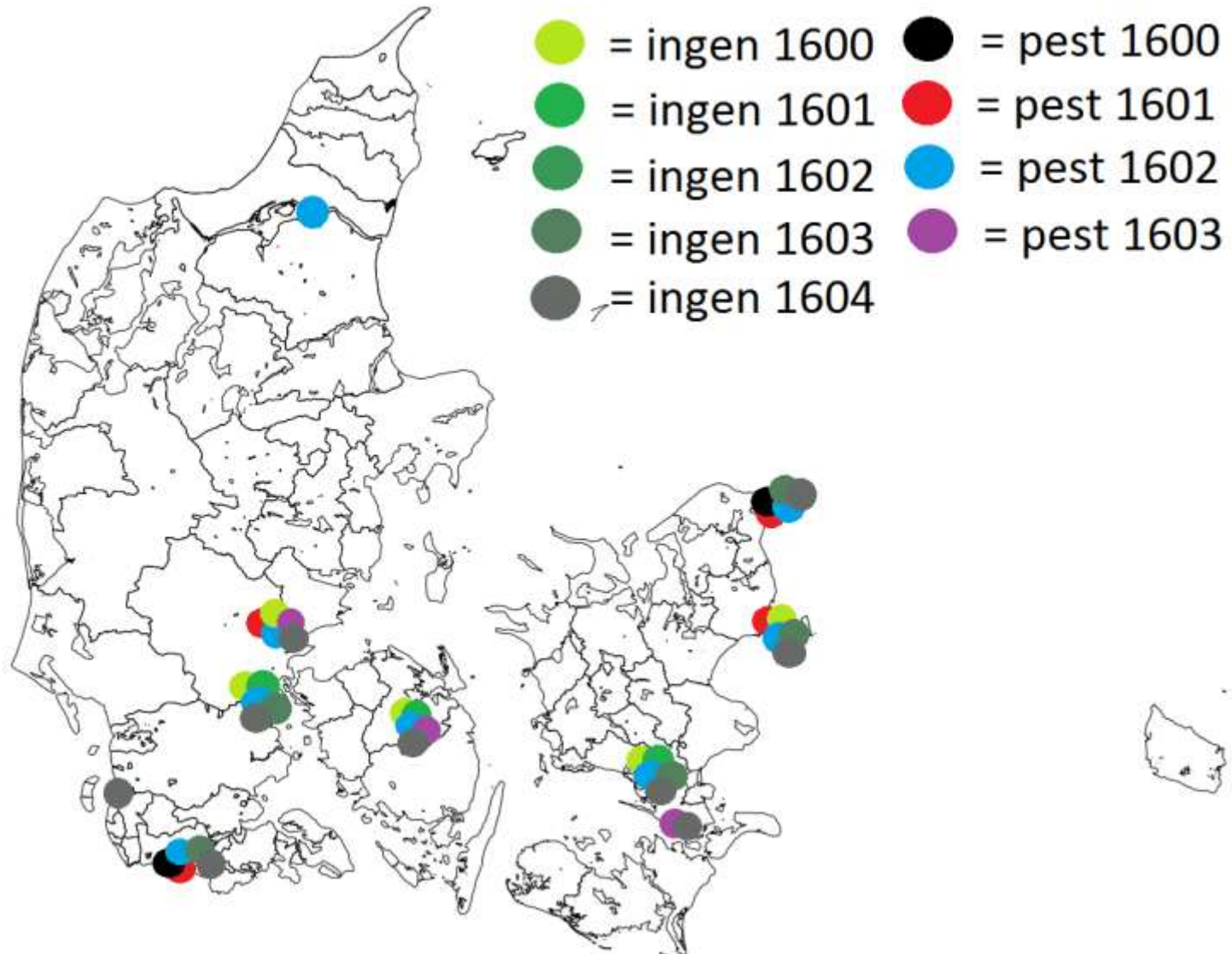

Helsingør Skt. Olai 1601-1603

Ringning

Klokkeregnskaber omsat til landkort

Wiberg præstehistorie

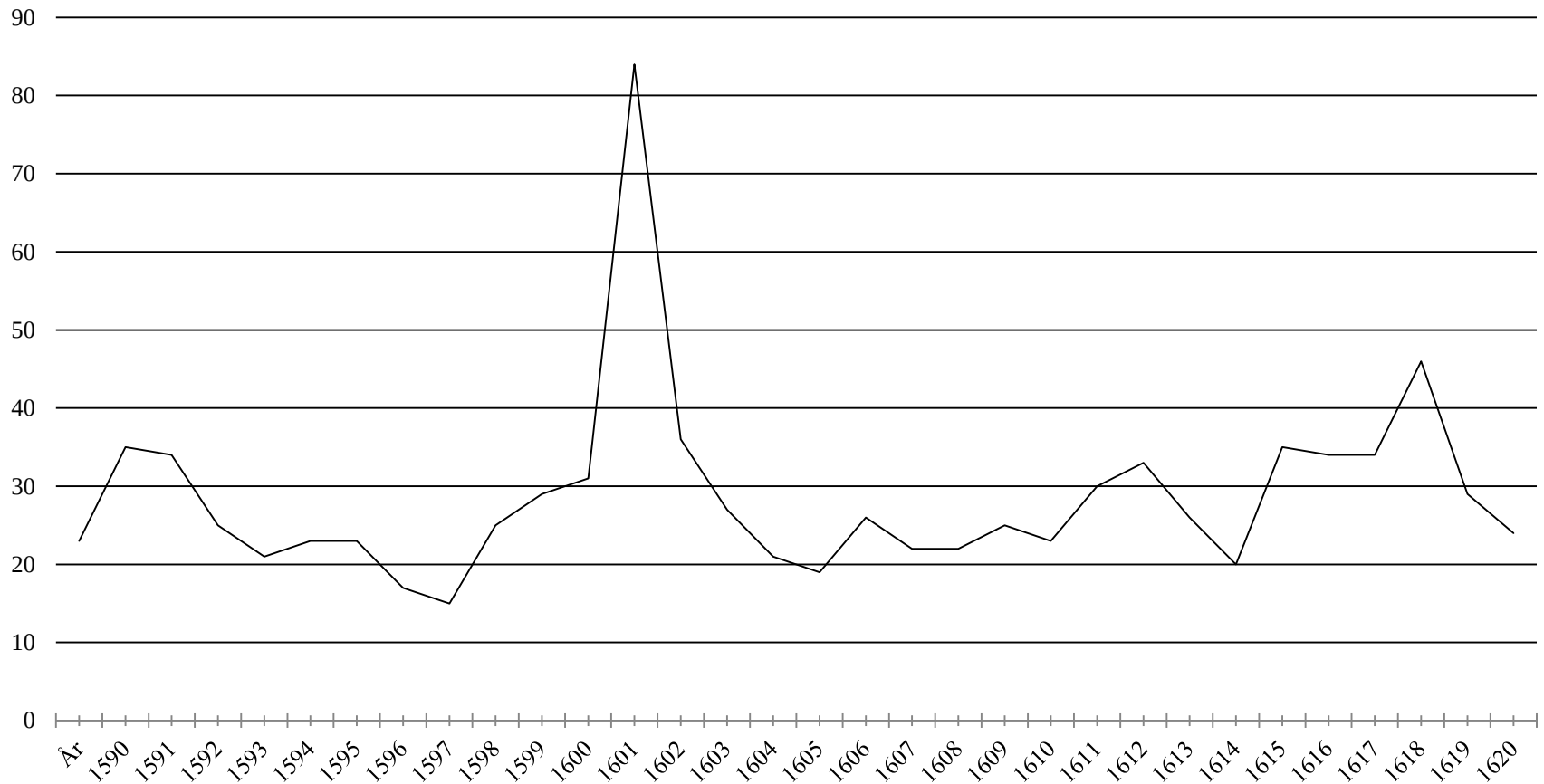
- Udgivet 1869-1884, består af 4 bind
- Problem: Pga. kildesituationen er det en tilfældighed, om dødsår kendes. Dernæst er værket skabt med et helt andet formål end sygdomshistorie, nemlig at give en systematisk fremstilling om danske præster, sogn for sogn
- Fordel: Har en utrolig stor mængde personoplysninger
- Tanke: Pga. mængden af dødsår afspejler værket til en vis grad de almindelige tendenser i samfundet. Er der en stigning i antal døde præster, så er der en stigning i den almindelige dødelighed. Desuden var præster som statens lokale repræsentant meget tæt på de smittede og blev derfor selv smittet (altså meget bedre kilde end Danmarks Adels Aarbog)

Eksempel

- Fra Kerteminde Kirke kendes følgende dødsår:
- 1554, 1564, 1576, 1581, 1587, 1603, 1603, 1603, 1603, 1603, 1603, 1606, 1610, 1610, 1615, 1618, 1620, 1629, 1629, 1636, 1646
- 7 ud af 22 dødsår stammer fra 1603
- Vi ved også fra biskop Jacob Madsens dagbog, at der var pest i Kerteminde

Døde præster i Wibergs præstehistorie

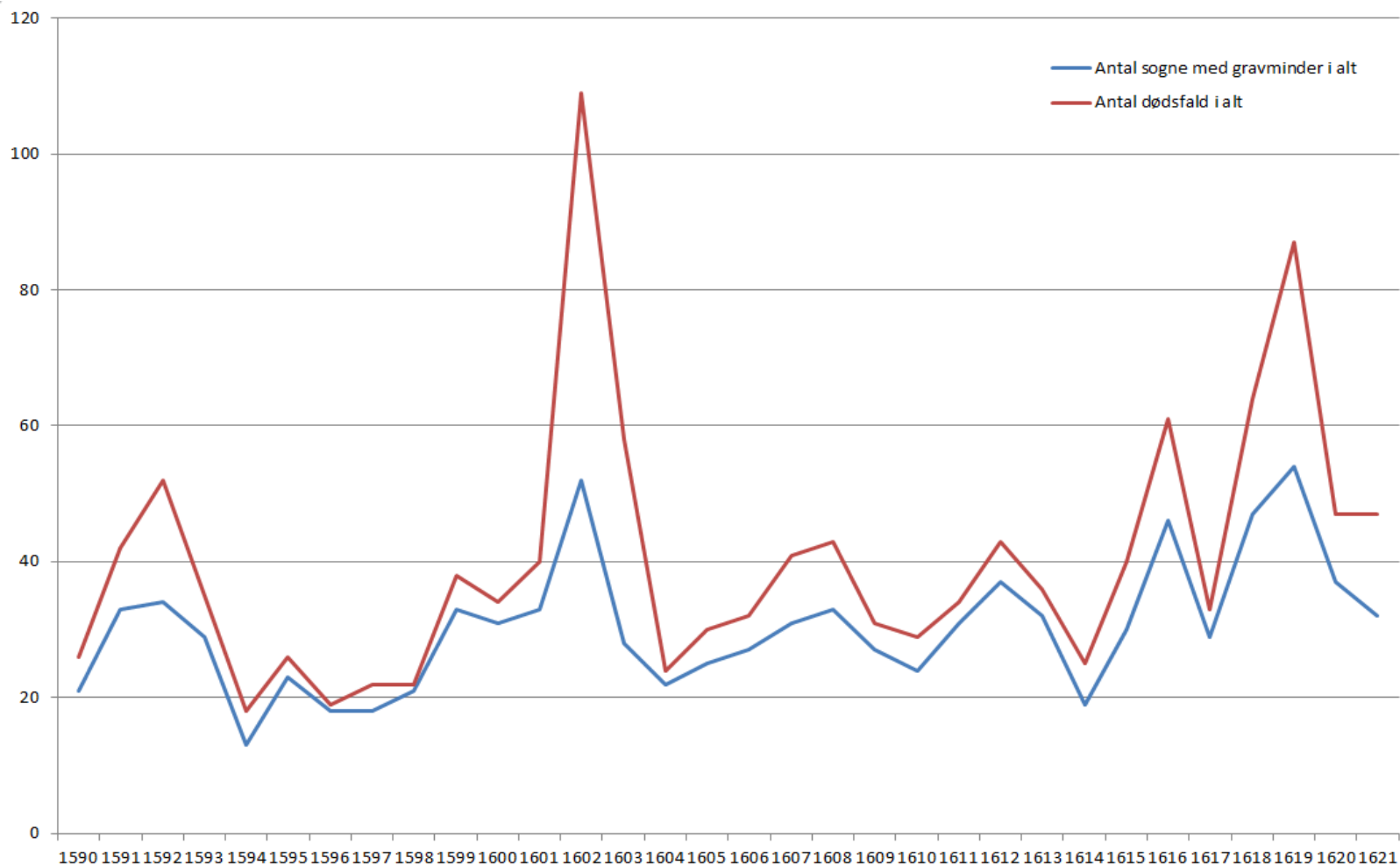
Antal døde præster 1590-1621 ifølge Wibergs Præstehistorie

Danmarks Kirker og Trap Danmark

- Udgivet siden 1933, indtil videre 58 bind
- Problem: Pga. kildesituationen er det en tilfældighed, om ligsten er bevaret eller kendes. Dernæst er værket skabt med et helt andet formål end sygdomshistorie, nemlig at give en systematisk fremstilling om danske kirker, sogn for sogn
- Problem: Forskellig detaljeringsgrad fra bind til bind. Ikke alt er udgivet, her benyttes Trap Danmark
- Fordel: Har en utrolig stor mængde dødsår
- Tanke: Pga. mængden af ligsten afspejler værket til en vis grad de almindelige tendenser i samfundet. Er der en stigning i antal ligsten/døde, er der en stigning i den almindelige dødelighed

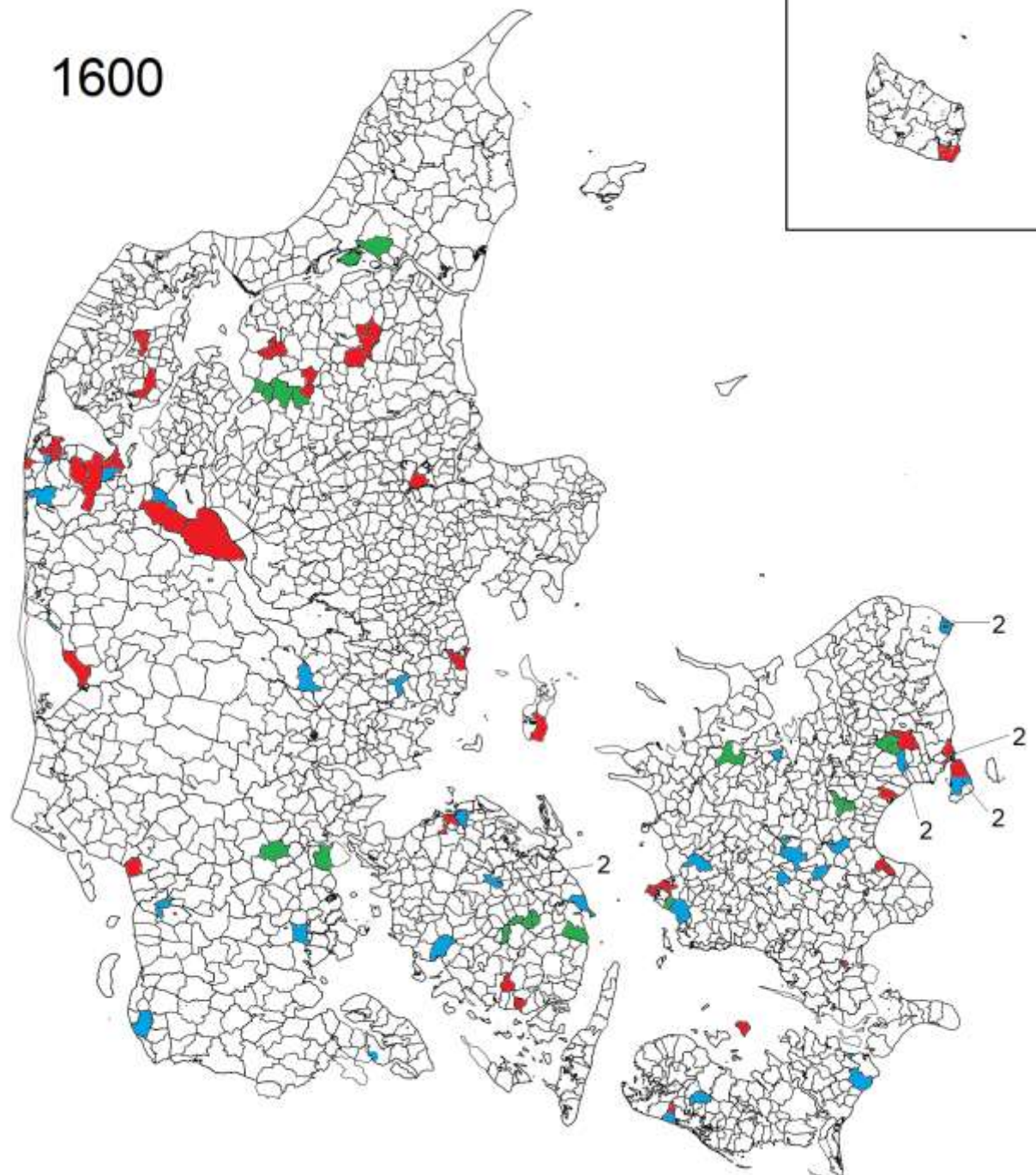
Danmarks Kirker

Data indtastet på kort

- **Rød** = Dødsår i Wibergs Præstehistorie
- **Grøn** = Ansættelsesår i Wibergs Præstehistorie
- **Blå** = Dødsår i Danmarks Kirker, suppleret med Trap Danmark, 5. udgave
- **Sorte** prikker = direkte omtale af ”pest”

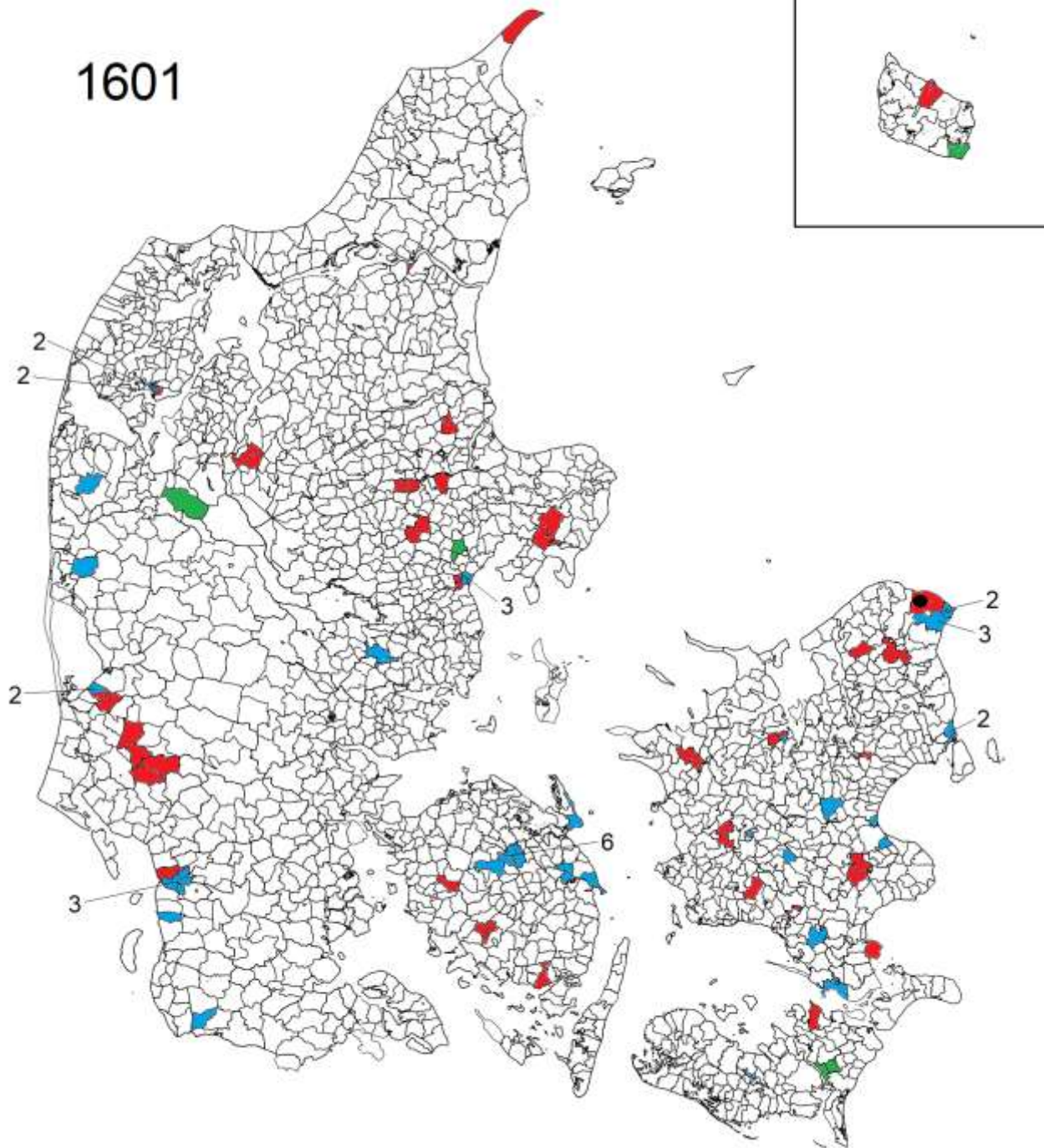
1600

Pesten 1600

- Pest i Helsingør (klokkeregnskaber)
- Måske pest omkring Mors (3 døde præster: 6. august 1600, 10. august 1600 og 4. september 1600)

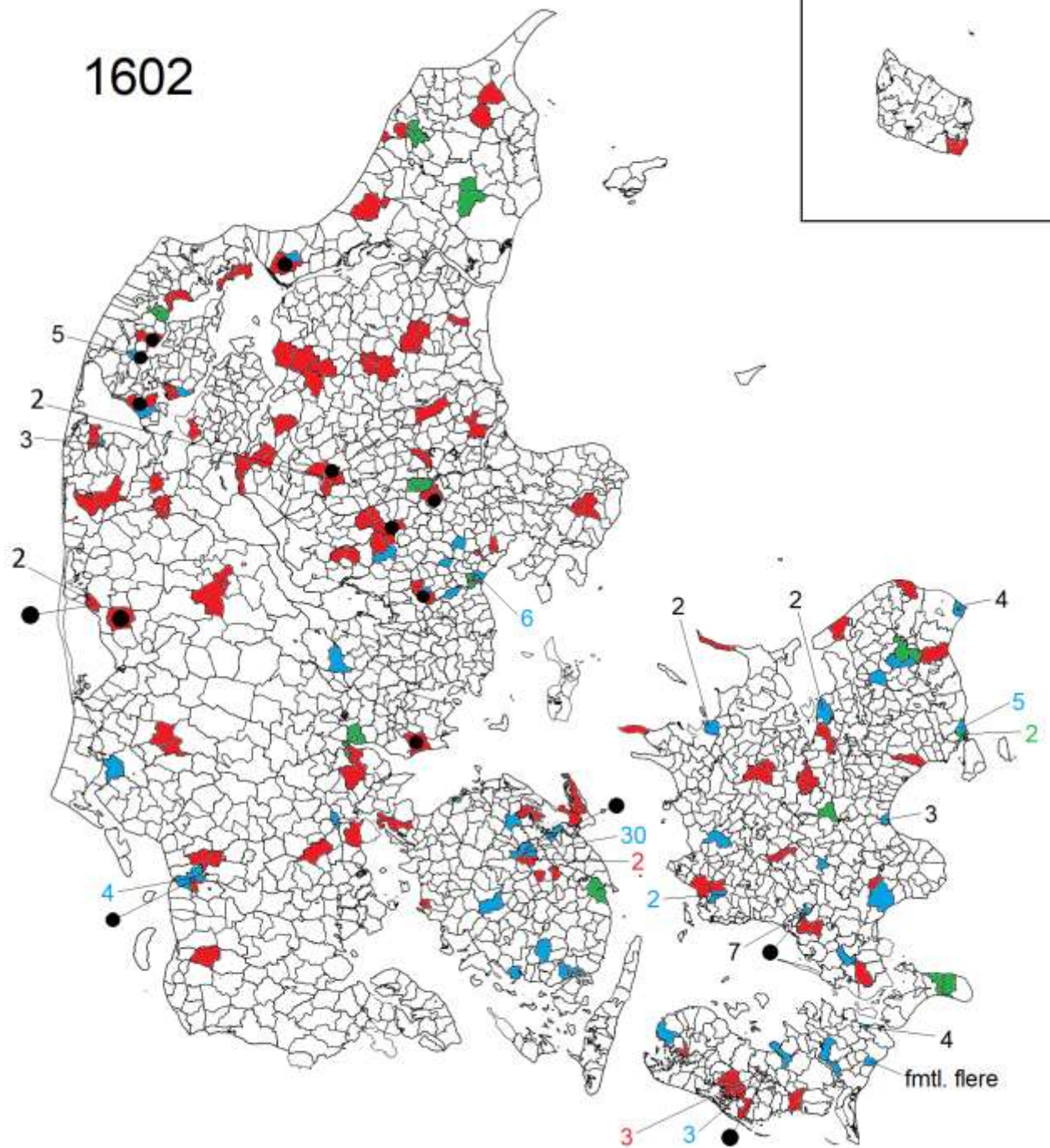
1601

Pesten 1601

- Pest i Helsingør (klokkeregnskaber)
- Pest i Tikøb (ægtepar og deres barn døde i september 1601 af ”pest”)
- Pest i København (Kancelliets Brevbøger)

1602

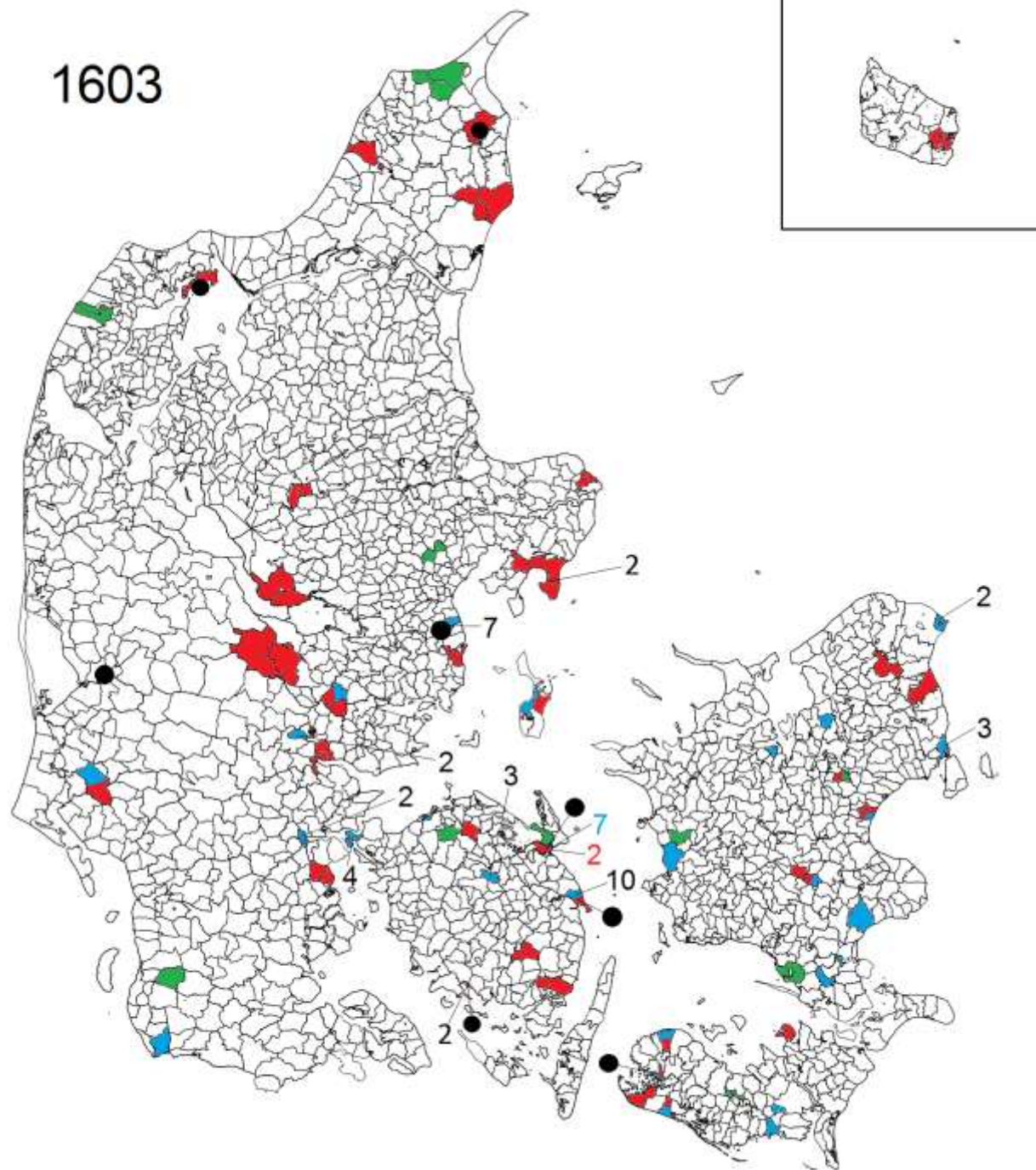
Pesten i 1602

- Landsdækkende pestepidemi
- Sjælland: København, Helsingør, Skælskør, Køge og Næstved
- Lolland-Falster: Maribo og Stubbekøbing
- Fyn: Odense, Nyborg og Svendborg
- Jylland: Randers, Ribe, Århus, Viborg, Ålborg, Lemvig og egnene omkring Thisted, Skive, Lemvig, Silkeborg, Vejle, Kolding og Ringkøbing

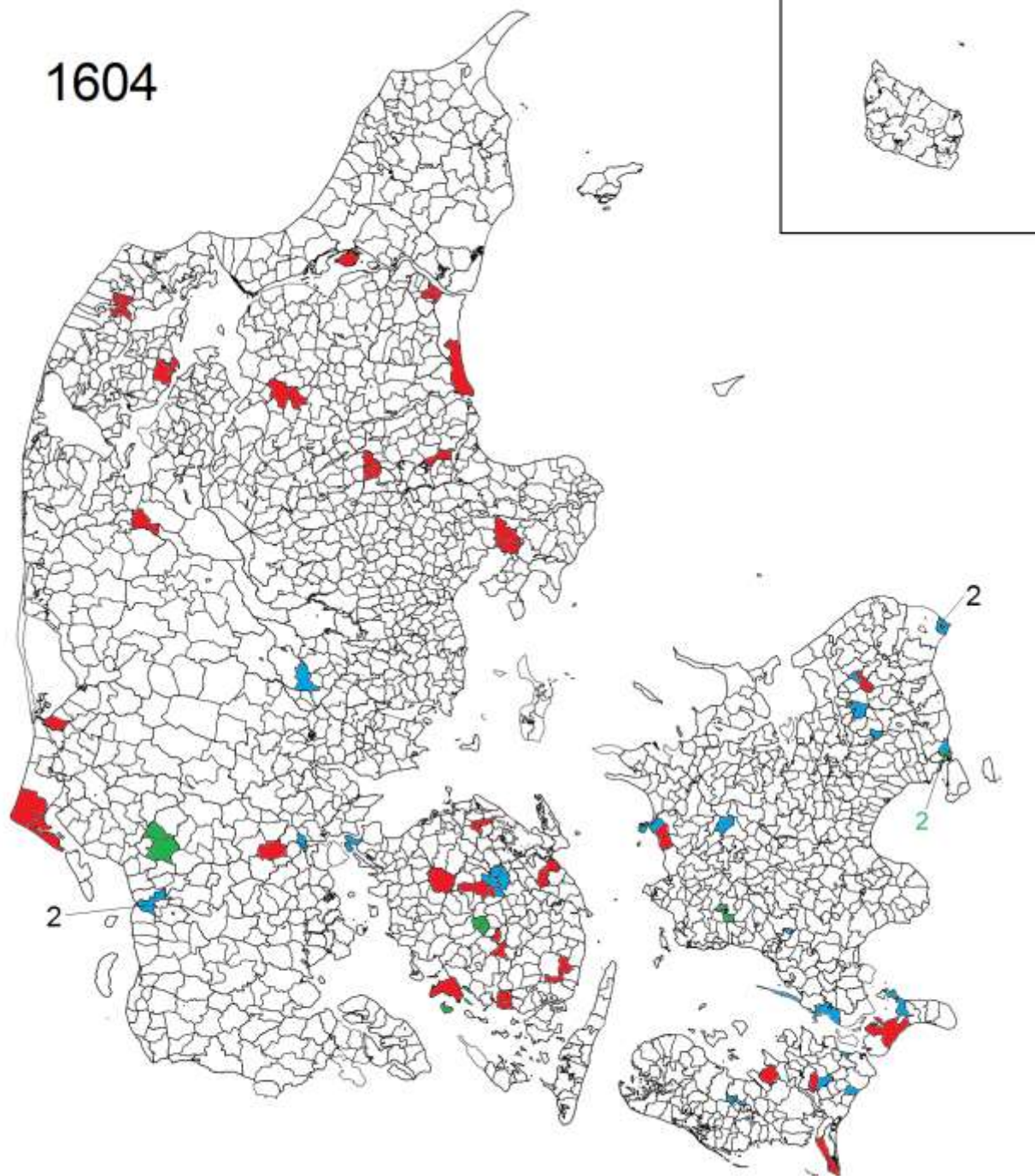
Anders Perlestikker om pesten

- Han var discipel i Svendborg Latinskole i 1602
- “den forgiftige pestilensiske Syge grasserede meget heftigt 1602 udi alle Steder baade her og der, ja var næsten optændt udi alle Hjørner over den ganske Verden”

1603

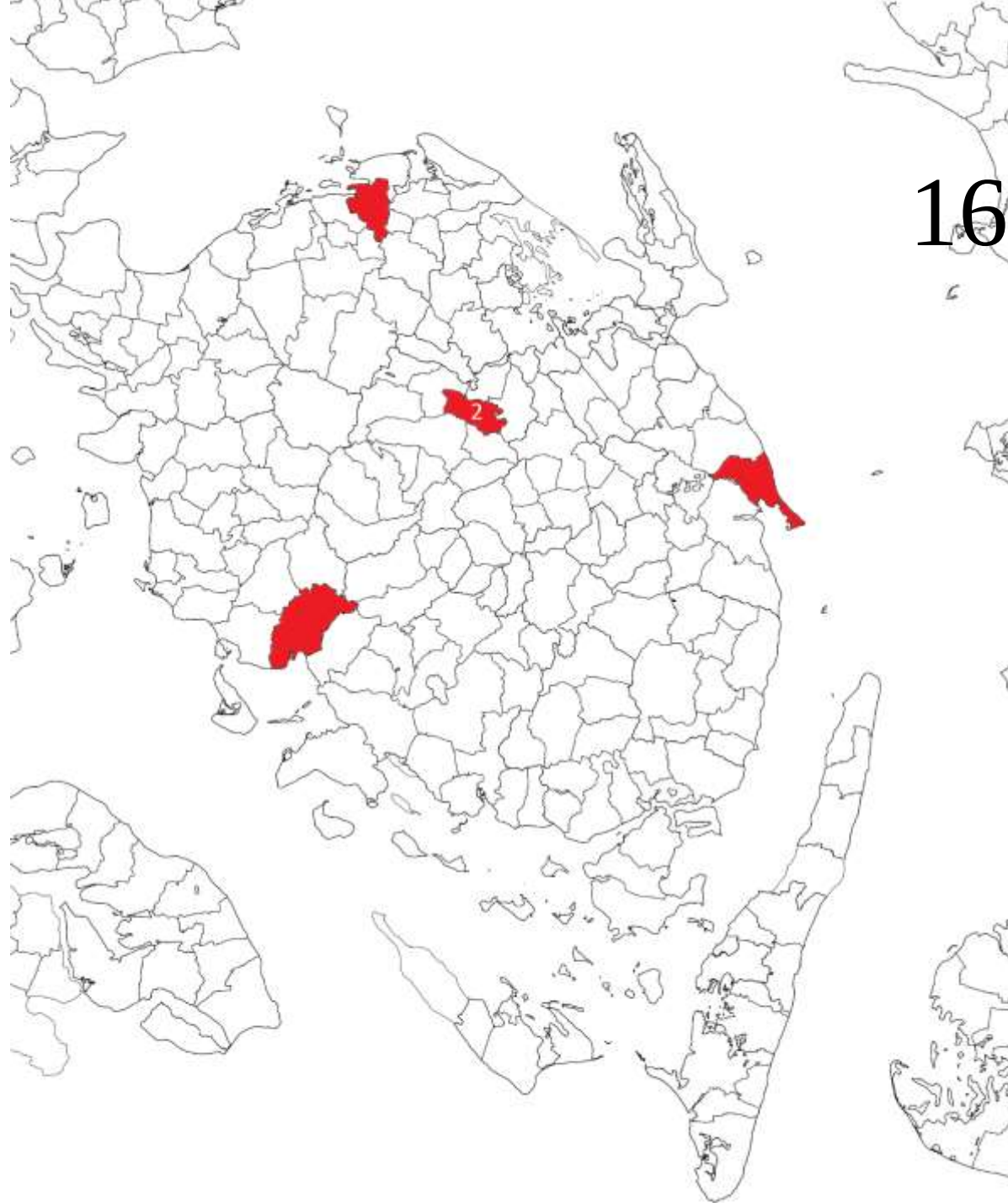

1604

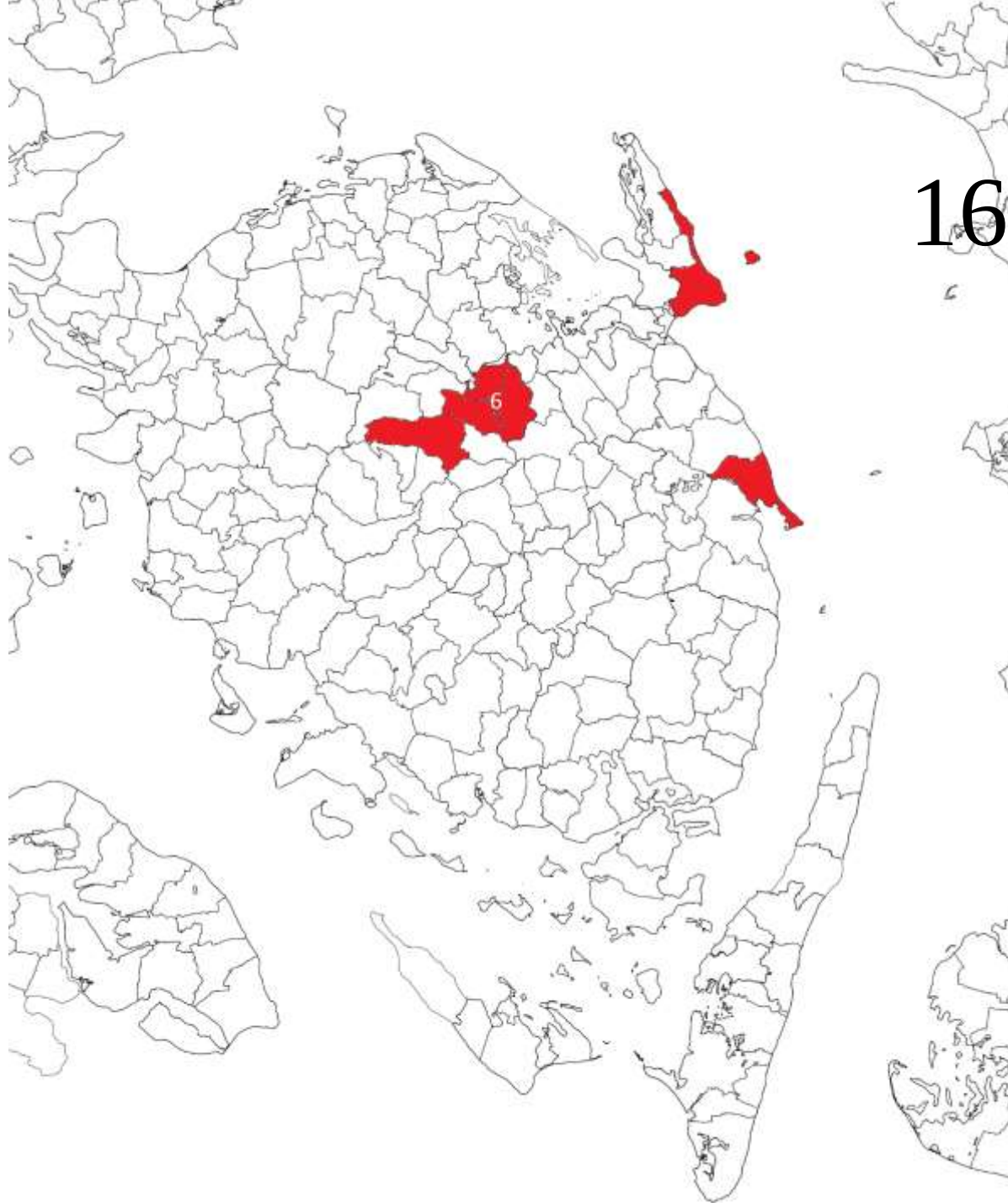
Eksempel: Fyn

- I eksemplet vises antallet af dødsår fra Danmarks Kirker

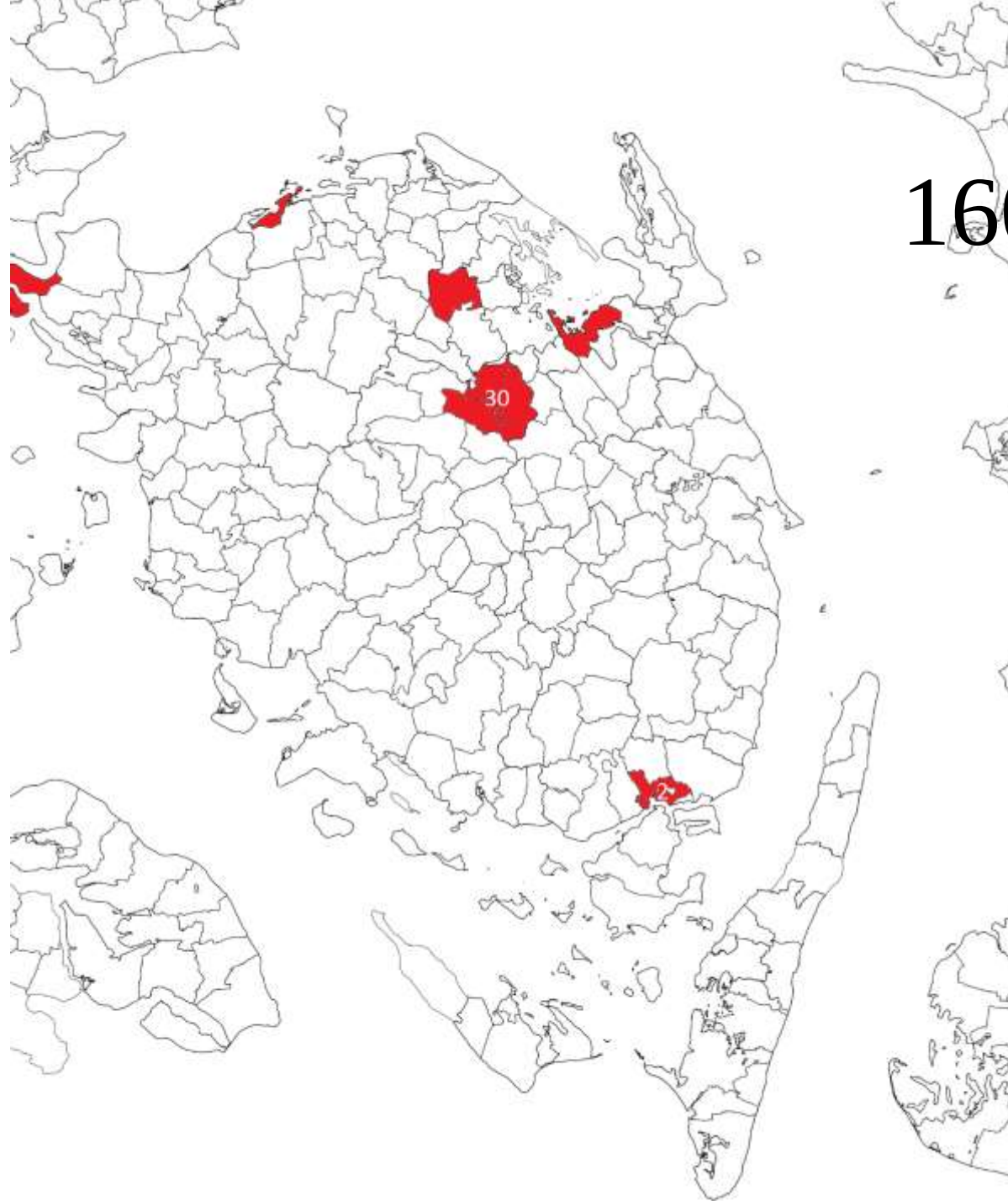

1600

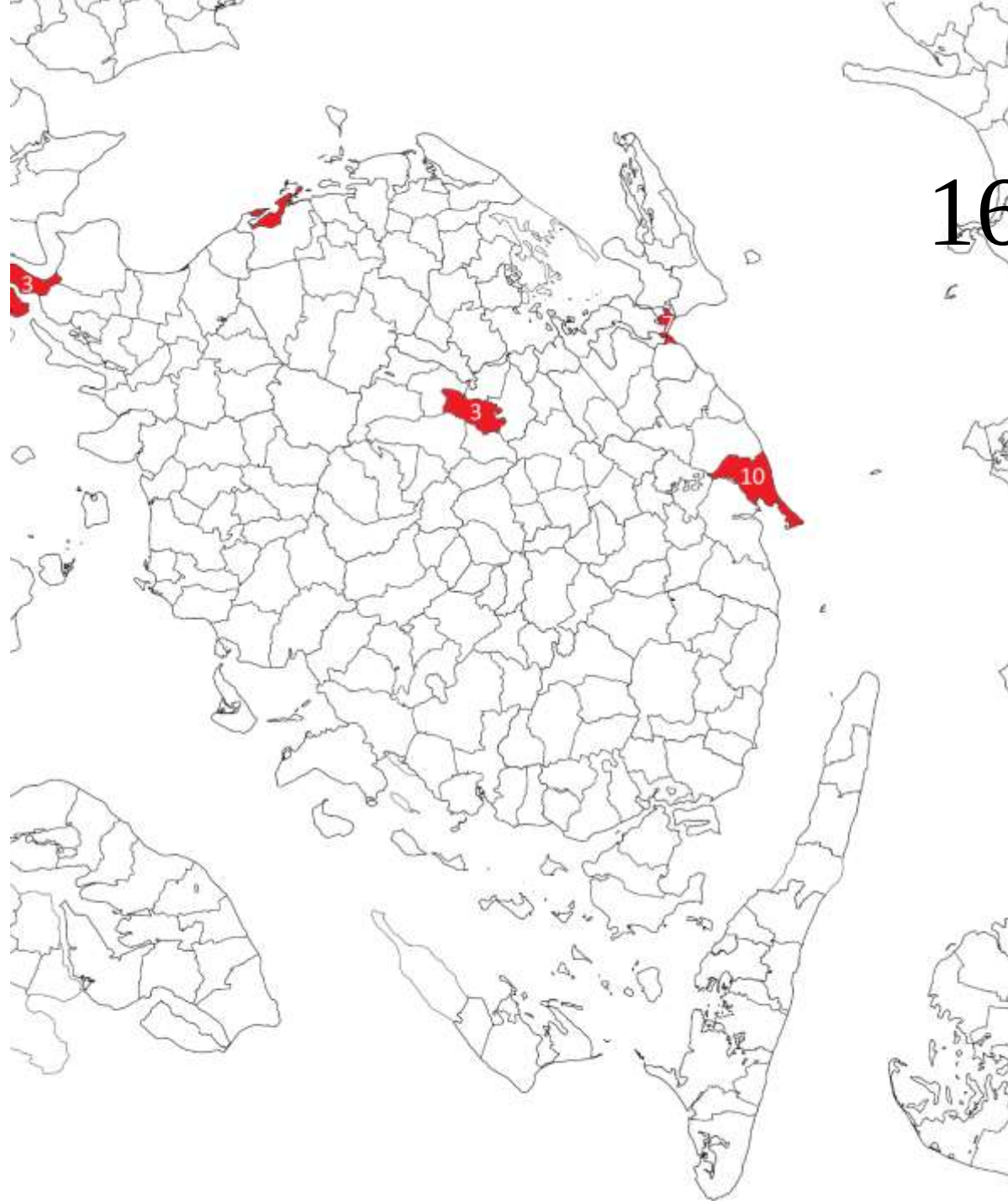
1601

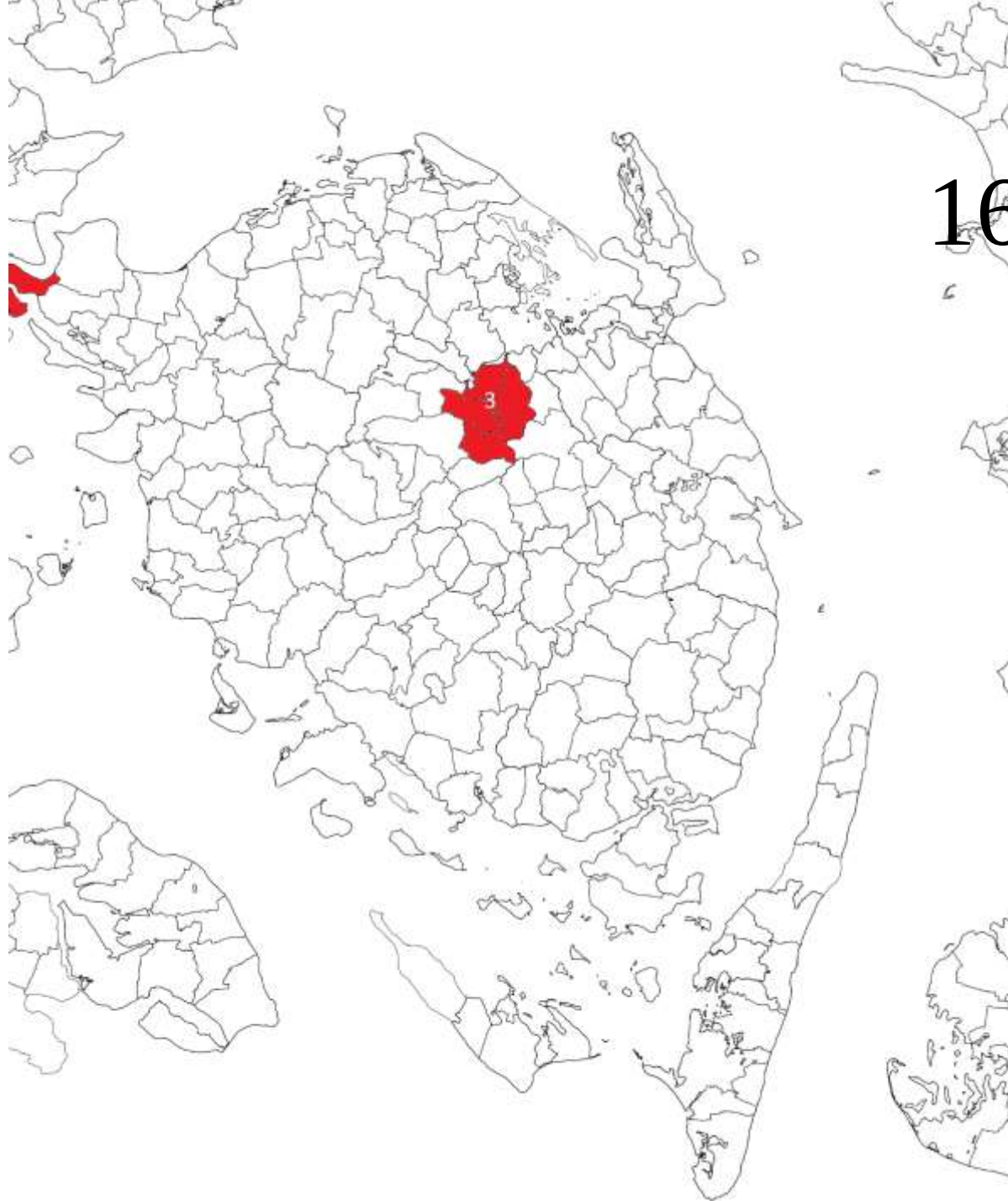
1602

1603

1604

Sammenfatning

- 1600: Pest i Helsingør
- 1601: Spredt sig til Nordsjælland og København
- 1602: Stadig pest i Nordsjælland og København, spredt sig til resten af landet, Sydsjælland, Lolland-Falster, Fyn, Jylland
- 1603: Stadig pest i Sydsjælland, Lolland-Falster, Fyn og i Jylland
- 1604: Sikkert pest enkelte steder, men faren er drevet over

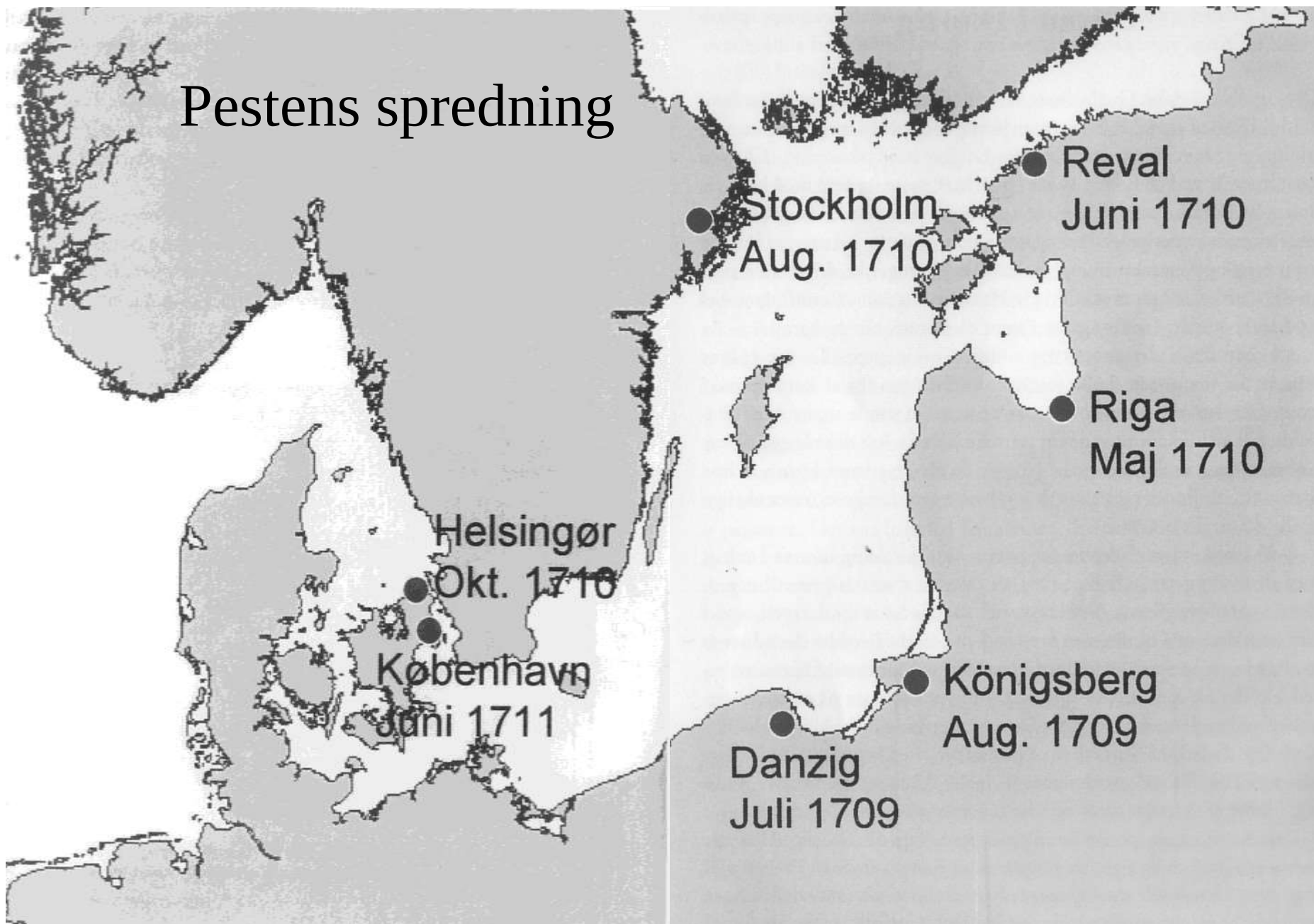
Pestepidemien 1710-1711

- Pest i østeuropa siden 1702
- Store nordiske Krig 1700-1720 spredte pesten med soldater og flygtninge
- Flygtninge fra de svenske besiddelser i Livland bragte pesten til Sverige

Pesten i Helsingør 1710

- Skib fra Stockholm, 26. september 1710 kom smittet person til Helsingør
- Pestepidemi i Lappen december-januar
- Også mindre epidemi i Helsingør og Hellebæk
- I begyndelsen af april så det ud til, at pesten var væk

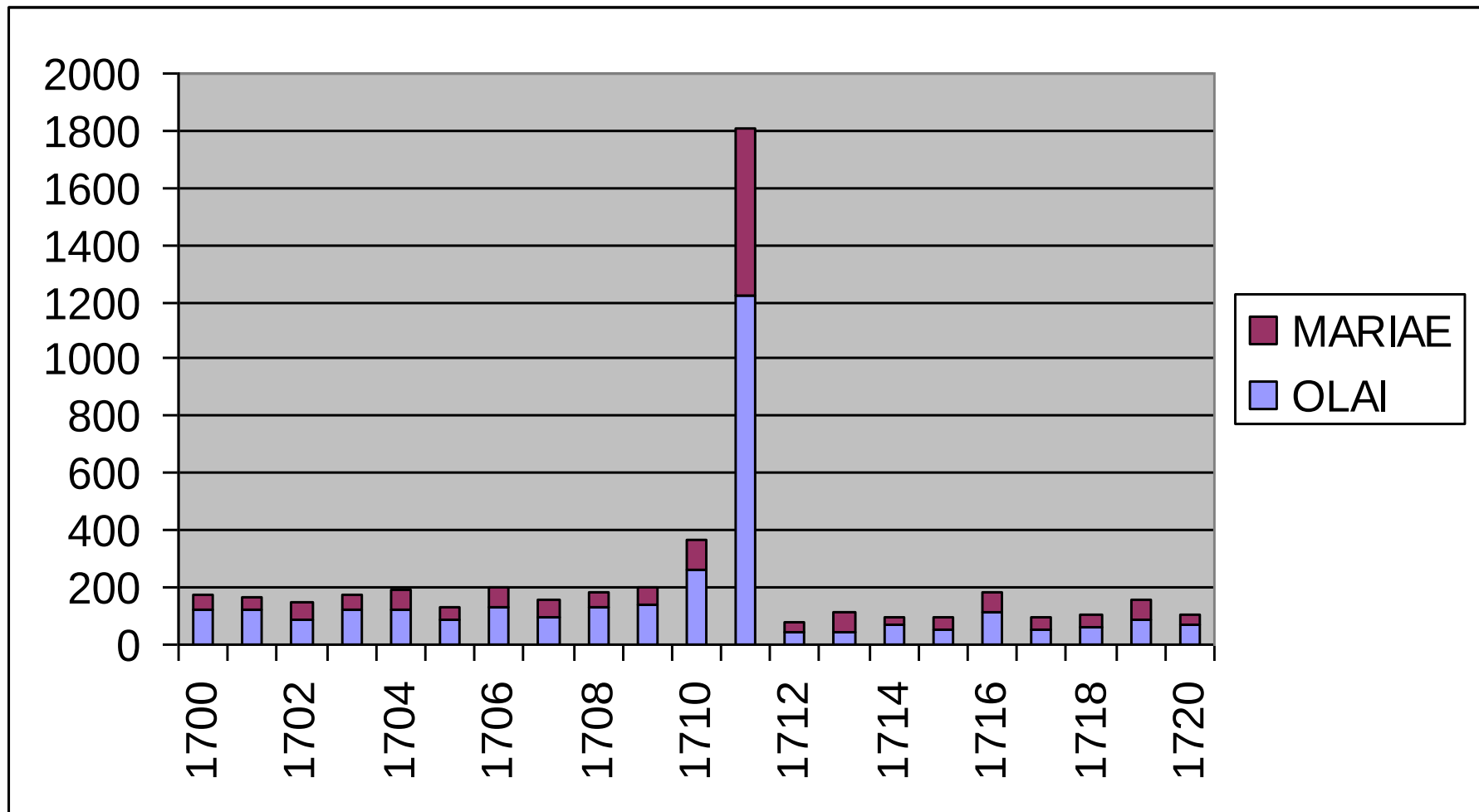
Pestens spredning

Pesten i Helsingør 1711

- Den 5. april 1711 takkede pastor Wøldike Herren for, at pesten nu var overstået
- Ny epidemi: April-oktober, toppede i juli
- Antal døde 1711: 1802
- Indbyggertal ca. 4200
- Dødelighed ca. 43 % af indbyggerne

Døde i Helsingør 1700-1720

Husstande i Helsingør

- Bopælen kendes for 784 personer
- I gennemsnit begravet 2,4 personer pr. husstand

Tabel 2. Dødsfald i Poul Olsens familie

Begravet dato	Stilling i familien	Navn	Alder
25. juli	datter	Catharina	7
27. juli	datter	Christina	11
1. august	hustru	Karen	49
3. august	datter	Sissel	12
5. august	søn	Oluf	16
5. august	søn	Bendix	10
9. august	søn	Christian	7
20. august	datter	Inger	14

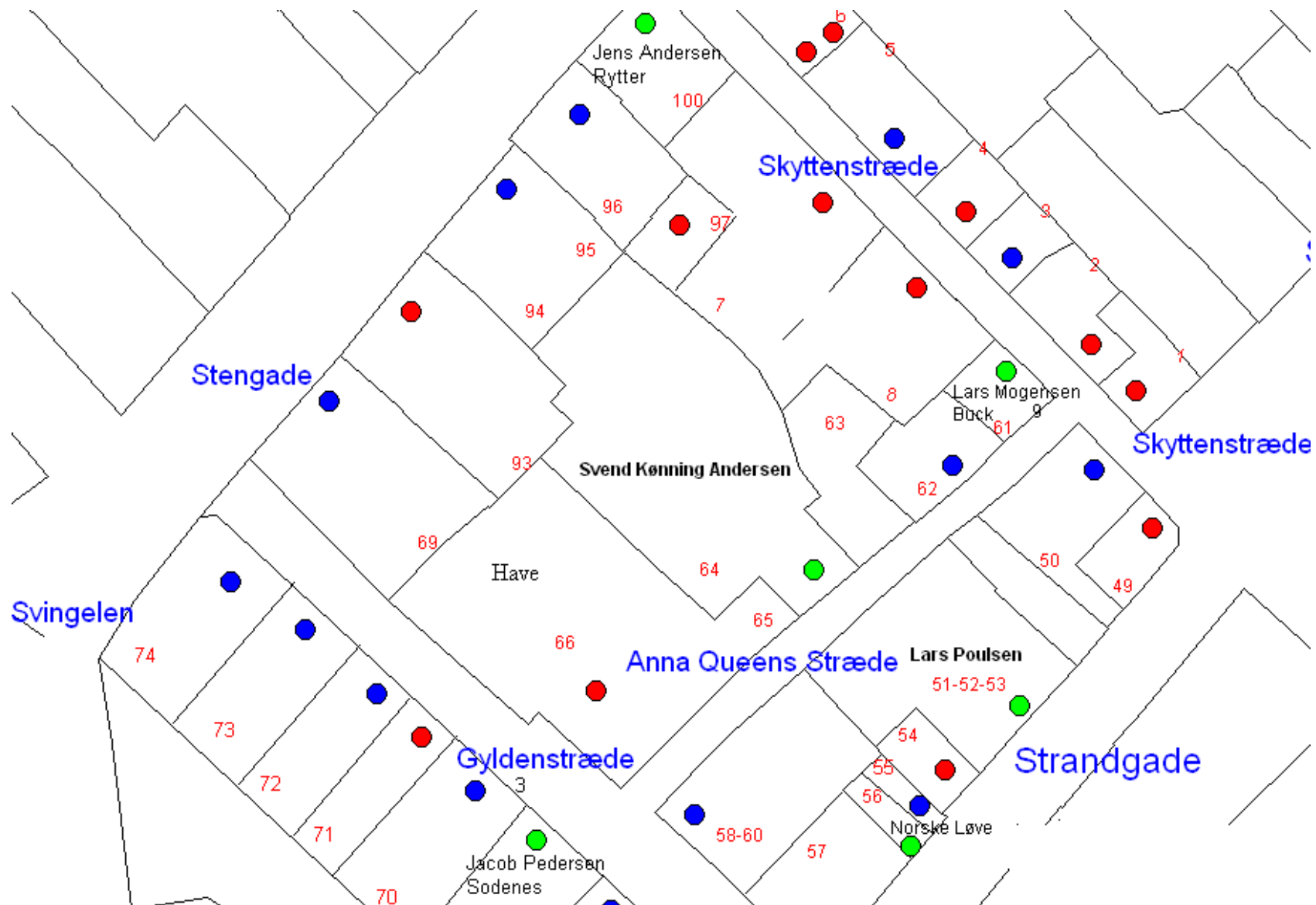
Kvarteret Lergården

- Hårdest ramt
- Skyttenstræde, Anna Queens Stræde, Gyldenstræde og Stengade
- Jens Mogensen Buck, færgemand, boede Skyttenstræde 11
- Kopskatteregister 1712: ”Jens Mogensen Buck Fergemand med Hustrue og Børn Uddød, effterladt sig i Huuset Hustruens Moder, som er en gammel fattig Quinde”

Jens Mogensen Bucks husstand

Begravelsesdato	Stilling i familien	Navn	Alder
5. maj	Søn	Peder Jacob	9
23. maj	Hustru	Cathrine Olufsdatter	39
16. juni	Søn	Anders	6
18. juni	Stedsøn	Oluf Pedersen	16
6. juli	Søn	Peder	14
21. juli	Husbond	Jens Buck	49

Kvarteret Lergården 1712, blå: ingen oplysninger,
røde: "øde og tillukkede", grønne: beboede

Hvordan man identificerer en pestepidemi

- Kirkebøger som kilde til pesten
- Indført 1645/1646

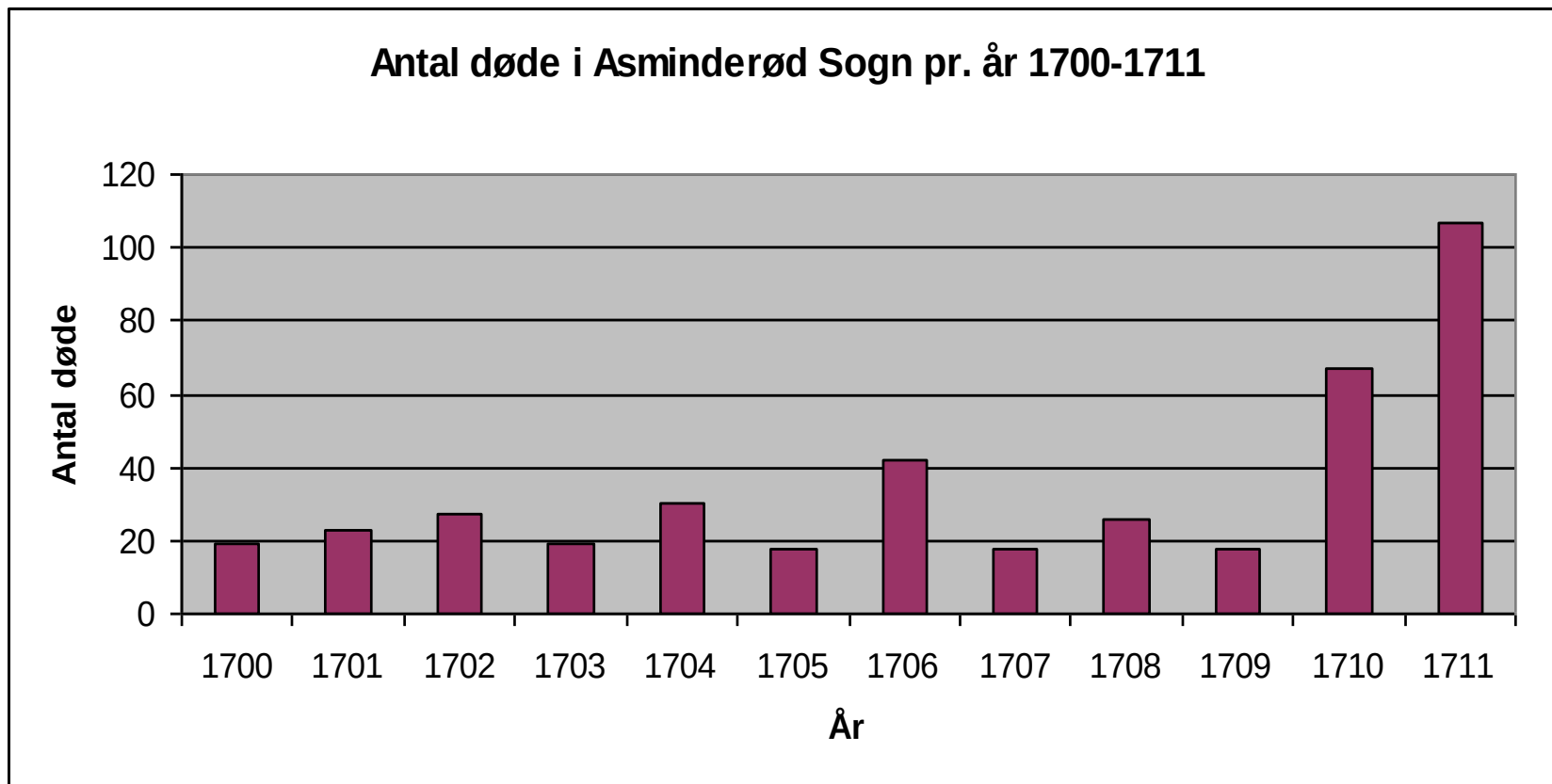
Alvorlige epidemier efter 1646

- Dysenteriepidemi 1652 (bl.a. Sjælland)
- Pestepidemi 1653-1657 (mest Sjælland)
- Pestepidemi 1659 (sydligste del af Jylland og Fyn)
- Pestepidemi 1710-1711 (hovedstadsområdet)
- Kolera i København 1853 (5.000 døde)
- Den spanske syge 1918 (14.000 døde)

Metode

- Find antal døde over en årrække i en kirkebog
- Indtast tallene i et regneark, fx Excel
- Én kolonne med årstal og én kolonne med antal døde
- Herefter kan programmet lave et diagram

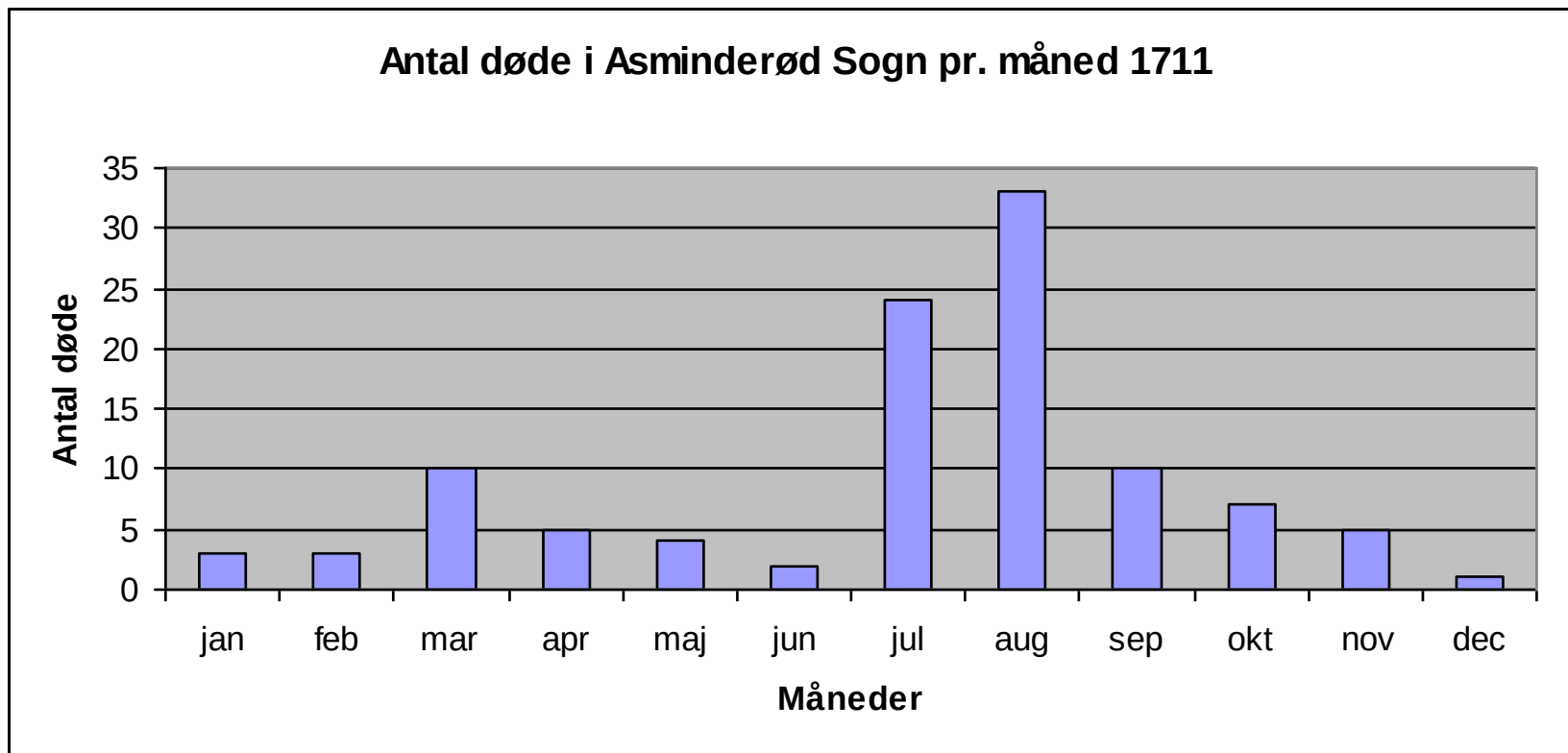
Eksempel: Asminderød Sogn

Identificer kriseår

- Identificer kriseår ud fra diagrammet
- Mål krisens styrke (antal døde i et kriseår divideret med et gennemsnitligt årligt dødstal)
- Undersøg dødsfaldenes spredning pr. måned
- Indtast dødstal måned for måned i Excel

Eksempel: Asminderød Sogn

Pesten nævnes sjældent ...

- ... men de direkte konsekvenser kan ses i kirkebøgerne.
- Asminderød Sogns kirkebog den 19. juli 1711:
"Lars Nielsen på Sletten begravet, som var 46 år gammel, døde om morgenen og straks kom til jorden uden nogen ligkiste, svøbt i lidt sejldug og beredt på en fjæl (dvs. et bræt)"!